

Fig. 1. Kirken i landskabet set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The church in the landscape seen from the southeast.*

SANDHOLTS LYNDELSE KIRKE

SALLINGE HERRED

Kirken er omtalt i forbindelse med den såkaldte landhjælpsskat 1524–26, hvor »Lowingløfss« Kirke blev takseret til 10 mark svarende til Håstrups taksering (s. 4561), men lavere end Jordløses (s. 4487) og Svanninges (s. 4615).¹ Tilstedeværelsen af bl.a. den romanske døbefont (s. 4443) tyder dog på, at den nu stående kirkebygning, hvis ældste dele kan være opført o. 1400 (jf. s. 4415), har erstattet en tidligere $\dagger$ kirke i området, hvorom intet vides. 1589 talte sognet 40 tiendeydere.²

1560 fik Erik Rud til Sandholt, sognets hovedgård, *patronatsret* til kirken; han skulle holde kirken vedlige, opkræve dens indtægter og sørge for, at der altid var en lærd mand til præst.³ Kirken tilhørte ejerne af Sandholt, til den 1912 overgik til *selveje*,⁴ og både kirkebygningen og inventaret vidner om den lange og tætte tilknytning til herregården. Særligt har de første kirkeejere, Erik Rud (1519–77) og Anne Hardenberg

($\dagger$ 1575), markeret sig. O. 1570 lod de kirken udvide mod øst og indrettede sandsynligvis også en ($\dagger$)gravkrypt (s. 4420 og 4474), og omtrent samtidig, 1575–76, bekostede de en lektorieprædikestol samt herskabsstole (s. 4447 og 4459). Fremhæves må også deres søn og svigerdatter, Corfitz Rud (1573–1630) og Birgitte Rosensparre (1586–1645), som et halvt århundrede senere lod kirken ombygge og yderligere forlænge mod øst, hvilket blev bevidnet i en indmuret bygnings-tavle (s. 4421), og desuden forærede alterstagerne og en klokke samt indrettede yderligere en ($\dagger$)gravkrypt (s. 4474). I nyere tid har medlemmer af familien Nobel Nørager skænket løsøre og bekostet omstøbning af en ældre klokke samt afstået jord til udvidelse af kirkegården.

1589 havde Sandholts Lyndelse Vester Hæsingø som *anneks*,⁵ men senest i begyndelsen af 1700-tallet var

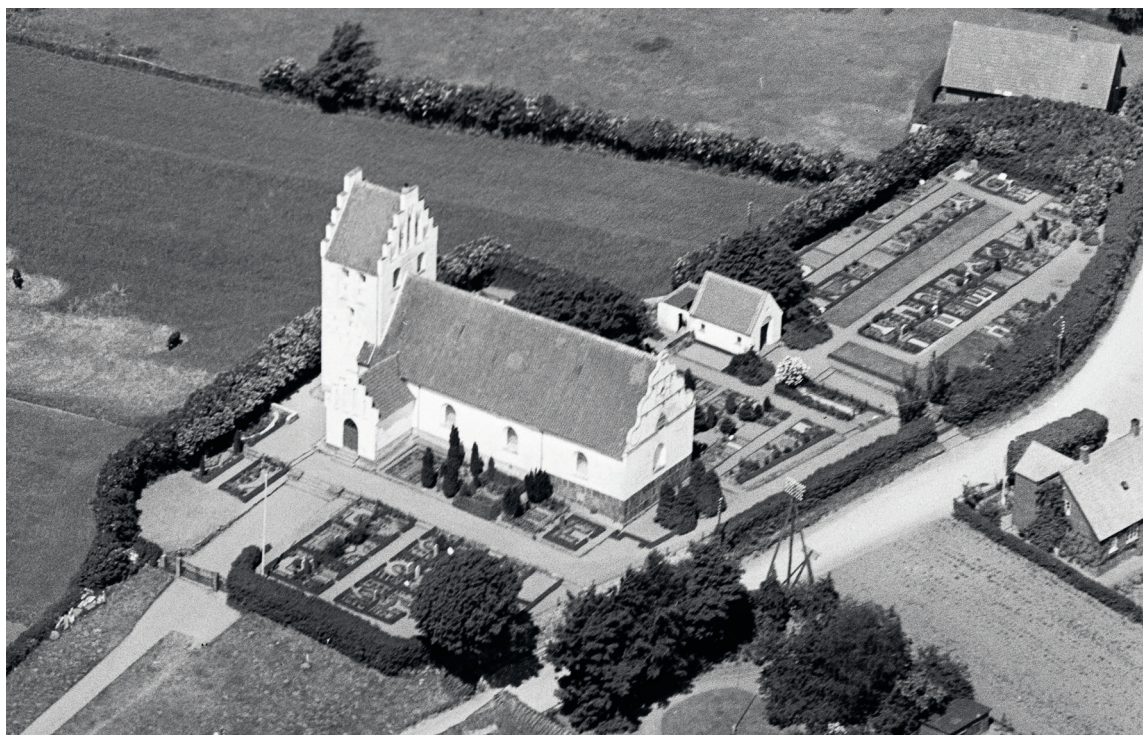
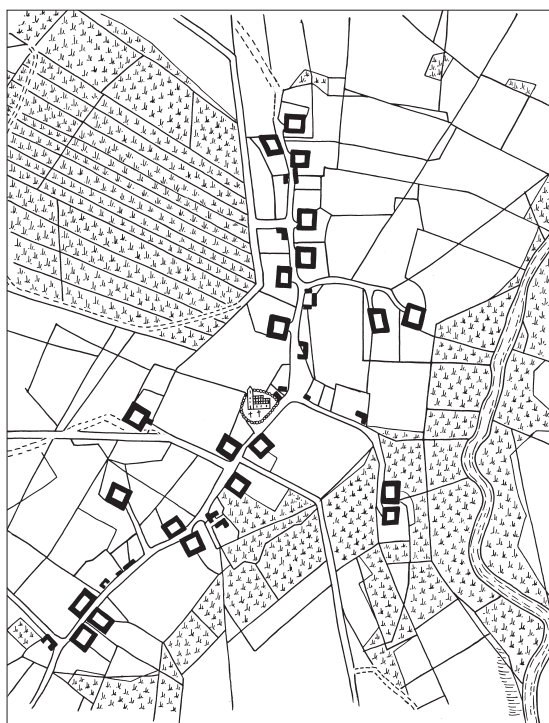

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra sydøst. Sylvest Jensen Luftfoto 1939. I KB. – *The church and churchyard seen from the southeast.*

Sandholts Lyndelse anneks til Vester Hæsing (jf. s. 4356). Præstegården ligger i Vester Hæsing (s. 4359).

1642 stiftede Birgitte Rosensparre en fundats på 500 rdlr. Renten skulle tilfalde sognepræsten, mod at han prædikede hver onsdag i Sandholts Lyndelse Kirke.⁶

Møntfund. På kirkegården er 1969 fundet en witten, slået i Stralsund før 1379.⁷

Et vidt udbredt *sagn* om følgerne af et gravskænderi af ligene i Sandholts åbne begravelse og tyverier derfra (s. 4474) er overleveret i mange forskellige versioner.⁸

Sandholts Lyndelse, hvis bakkede sogn er relativt lille i forhold til de omkringliggende, er en rækkelandsby i den nordøstlige del af sognet beliggende langs den nord-sydgående Nørre- og Søndergade og den øst-vestgående Sinaivej/Sandholtvej. Byen er ikke vokset synderligt, siden det første matrikelkort blev tegnet 1796 (fig. 3),

Fig. 3. Matrikelkort 1:10.000. Målt af Poul Henrich Høyer 1796, tegnet af Freerk Oldenburger 2023. – *Cadastral map.*

og kirken ligger på den høje kirkebakke midt i landsbyen nordvest for krydset mellem de to veje.

Kirkegården, hvis terræn især under kirkebygningen skråner mod øst, strækker sig langs Nørregade og har fået sin langstrakte form ved tre udvidelser siden 1796 (jf. fig. 3).⁹ Her synes kirkegården omtrent cirkulær, afskåret i øst af landevejen. 1827 lod kirkeejeren, kammerherre og hofjægermester Hans Nobel Nøragger til Sandholt kirkegården forskønne 'ikke uden betydelig opoffelse' med en udvidelse, hvis omfang er uklar, nye diger og indgange (jf. ndf.).¹⁰ 1905 omtales, at kirkegården 'for nogle år siden' var blevet udvidet, og der var ikke brug for yderligere udvidelser.¹¹ Formentlig var det matriklen nord for kirkegården, der var blevet indlemmet, så den fik næsten dobbelt størrelse. Ved overgangen til selveje 1912 fik kirken matriklen syd for kirkegården (matr. 14b) overdraget af Sandholts ejer Nicoline M. Nobel Sperling.¹² Den nordligste del heraf blev udlagt, så den kunne anvendes til begravelser, men den synes aldrig taget i brug (jf. ndf.), og området er i dag græsklædt. *Parkeringspladsen* vest derfor med kørevej til kirkens *materialeplads* i nordvest blev anlagt 1990.¹³

Hegn. Kirkegården er omgivet af et ensidet kampestensdige, som mod øst er delt af en græsklædt, smal terrasse. Den nederste del af østdiget er delvist sat i cement og synes ældre end den øvre del. En del af hegnet mod vest kan være fra 1929, hvor et 'solidt og varigt' hegn skulle opsættes.¹⁴ Digerne er beplantet med forskellige hække, bl.a. bøg og syren, og langs østsiden er desuden et trådhegn. Syddiget blev omsat 2009.¹⁵

†*Hegn*. 1589 var kirkemuren af kampesten.² 1827 lod kirkeejeren diget opføre 'for størstedelen fra grunden' (jf. ovf.).¹⁶

Indgange. Kirkegården har tre indgange: hovedindgangen i syd, en ganglåde i øst og en køreadgang i nordvest. Førstnævnte består af fire granitpiller med pyramideafslutning, som nok er fra 1827 (jf. ndf.), og derimellem hænger en ganglåde, en dobbeltlåde og et gitter, som alle er af sortmalet støbejern (jf. fig. 6). Porten bærer årstallet »1856« og initialerne »H N N«, for Hans Nobel Nøragger (jf. ovf.). Indgangen er magen til portene ved Håstrup (1854, s. 4563) og Heden (1857, s.

3903), ligeledes med Nøraggers initialer og årstal. Ved bl.a. Jordløse (1842, s. 4489) og Hårby (1843, Odense Amt) findes tilsvarende porte. Ganglågen i øst, som nok er fra 1888, består af to groft tilhugne granitpiller, hvorpå hænger to nygotiske tremmelåger af sortmalet støbejern med stavværk og afsluttet af pilespidser.¹² Granittrappen ved lågen blev omsat 1995.¹⁴ Køreadgangen i nordvest er kun lukket med en kæde hængt på træstolper.

†*Indgange*. 1740 skulle kirkegårdsportene reparerer (jf. s. 4424).¹⁷ 1805 var der mangler på porte og piller,¹⁸ og 1824 skulle en nordre låge borttages.¹⁹ Ved kirkegårdens forskønnelse 1827 blev der opsat stenpiller, og stakitlåger blev anskaffet året efter.²⁰ I begyndelsen af 1850'erne var lågen brøstfældig og blev udskiftet med den nuværende.¹¹ 1862 nævnes en lille trællåde i nordøst.¹² I syd ved indkørslen til parkeringspladsen står to granitpiller, som er resterne af en port, som formentlig blev opsat 1912 som indgang til det nytilløjede areal (jf. ovf.). Lågerne var træremmelåger med buet overkant, som formentlig midt i århundredet blev udskiftet med krydsafstivede trællåger.²¹

Bygninger på kirkegården. Et *ligkapel og graverhus* står nord for kirken (jf. fig. 2). Kapellet, som udgør bygningens østende, blev opført 1926 og tegnet af Daniel Rasmussen og Ejnar Mindedal

Fig. 4. Kirken gengivet i biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604. I RAO. – The church as shown in Bishop Jacob Madsen's Book of Visitations, 1588-1604.

Fig. 5. Kirken set fra syd, o. 1900. I kirkens arkiv. – *The church seen from the south, c. 1900.*

Rasmussen, og graverfaciliteterne blev tilføjet ved vestenden 1989 ved Ib Tagel.¹³ Bygningen er opført af gule normalsten lagt i krydsskifte med fladbuede døre og vinduer; sidstnævnte er falsede. Kapellets port i østgavlen er retkantet i et rundbuet, falset spejl. Derover er der en cirkelblænding. Kapellets indre har gulv af gule og brune fliser, fladbuede nicher i væggene og et pudset tøndehvælv. Den hvidkalkede bygning dækkes af et sadeltag belagt med røde vingetegl.

†*Bygninger på kirkegården.* Et *nødtørftshus* blev opført 1926 samtidig med kapellet med tegninger af samme arkitekter (jf. ovf.), og det blev nedrevet 1989. Det rektangulære hus stod ved kapelbygningens vestende (jf. fig. 2) og var formentlig i samme materiale og teknik som dette. I hver langmur var en rundbuet dør, som ledte ind til en lille, åben gård, hvorfra der ved tre retkantede døre var adgang til de tre halvtagsdækkede nødtørftsrum. I vestmuren var til hvert rum fem små lufthuller i korsform.

Beplantning. Nord for kirken står et anseeligt egetræ (jf. fig. 94), som skal være plantet 1828 i forbindelse med Carl Frederik Suckows begravelse (s. 4475).²²

†*Beplantning.* 1819 blev kirkegården forskønnet.¹⁶ 1827 blev den planeret og inddelt i gange (jf. ovf.), og der blev anlagt en 'rummelig tjørneplads', måske et område indhegnet af tjørn. Året efter skulle der plantes en krans af canadiske popler langs diget, men det er tvivlsomt, om det skete.¹⁰ 1833 var kirkegården under en 'kyndig gartners' tilsyn.¹⁶ I begyndelsen af 1900-tallet var der en større buskbeplantning på diget i syd, som i midten af århundredet var erstattet af en hæk.²³

†*Gravskik.* Frem til begyndelsen af 1900-tallet lå gravstederne på kirkegårdens sydlige del i samme rækkefølge som matrikelnumrene efter Christian V's matrikel fra 1688. Gravene lå, som gårdene lå før udskiftningen. Det samme var muligvis gældende for husmændene på nordsiden af kirken.²³

Fig. 6. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The church seen from the south.*

BYGNING

Kirken, muligvis opført o. 1400, er en sengotisk, hvælvet teglstenskirke bestående af skib med tårn og trappehus i vest. I øst blev et smallere tårn(?) formentlig tilsluttet. Et våbenhus på skibets sydside er fra senmiddelalderen. O. 1570 blev kirken udvidet til et langhus med et kor på et fag, og derunder blev der anlagt en (†)krypt (nr. 1). 1623 blev langhuset forlænget med endnu et fag mod øst, hvorunder en (†)krypt (nr. 2) blev etableret. I 1800-tallet stod et tårnkapel ved kirkens nordside. Et brændselshus blev opført på nordsiden 1915. Kirken blev istandsat og ombygget flere gange i 1800-tallet og våbenhuset igen 1929. I første fjerdedel af 2000-tallet er både bygningens ydre og indre istandsat. Kirken ligger omtrent solret.

Det sengotiske skibs *grundplan* er rektangulær og knap 13 m lang, tårnets plan er tværrektangulær, og dets facader flugter omtrent med skibets bagmure (fig. 8). Trappehuset er en del af tårnets nordmur og springer ca. 1 m frem fra dets facade og ca. 12 cm fra skibets. I øst var et smallere tårn(?) formentlig tilsluttet. Lignende senmid-

delalderlige kirker med traditionel grundplan findes i Vantinge (formentlig opført o. 1400, s. 3750), Seden og Allerup (opført i begyndelsen af 1400-tallet og i første fjerdedel af 1300-tallet, *DK Odense* 3451 og 3616).

Materiale og teknik. Bygningen, som har synlige fundamentsten på skibets nordside og under tårnet, er opført af røde munkesten i både munke-skifte og polsk skifte, hvilket kun kan erkendes i tårnets bagmure. En del sten var sortbrændte, og fugerne synes udglattede.²³ I både tårnets facader og bagmure er der desuden anvendt rå kampesten; på sydsiden er de op til 1,5 m lange. Murene er opført som kassemure, og skibets var ca. 80–90 cm tykke, men er senere blevet skalmuret både ude og inde (s. 4427), så kun nordmuren har den oprindelige tykkelse (jf. fig. 8). Tårnets mure er ca. 1,2 m tykke, og i den vestre bagmur er der et ca. 8 cm dybt tilbagespring under vinduet. Trappehusets femfalsede gesims synes forhøjet med tre skifter (s. 4427), så de nederste to

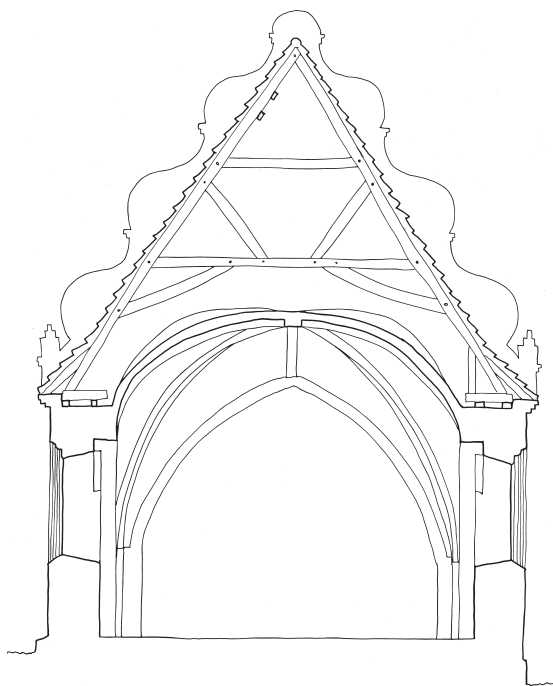

Fig. 7. Tværnsnit. 1:150. Målt og tegnet af Pia K. Lindholt 2024. – Cross-section.

skifter er formentlig oprindelige som de eneste på kirken.

Døre og vinduer. Af kirkens oprindelige to døre vestligt i skibets langmure er syddøren endnu i

brug om end helt ombygget måske o. 1850 (s. 4426). Norddøren, som har sin oprindelige form, er tilmuret i flugt med bagmuren (fig. 9).²⁴ I facaden, siden 1915 gemt bag et tidligere brændselsrum (s. 4424), er den falsat og spidsbuet (ca. 240×143 cm), mens den i bagmuren var fladbuet. I den østlige vange har den et ca. 1,9 m dybt hul til en *†*stængebom.²⁵

Ingen af skibets oprindelige vinduer er bevaret, men tårnets vestvindue fra o. 1850 (s. 4426) er omgivet af resterne af et ældre, fladbuet vindue i et spidsbuet spejl (jf. fig. 11). Hvorvidt det store vindue var oprindeligt, er uvist, men det må senest være indsat i senmiddelalderen. Det havde falsede vanger i facaden og dobbeltfalsede i bagmuren.²⁶ 1867 var der spor af 'ældre, smalle vinduer'.²⁷

Indre. Resterne af (*†*)*triumfmuren* må være indlemmet i gjordbuen mellem langhusets nuværende andet og tredje fag, og på loftet ses dens nordøstre hjørne endnu (fig. 10).²⁸ Størstedelen af den må være blevet fjernet ved langhuskorets opførelse o. 1570 (s. 4420), hvorved skibets østre *†taggavl* formentlig også blev nedtaget.

Både skib og tårn har *hvælv*, som formentlig er oprindelige. Jacob Madsen nævner 1589, at der var fire hvælv i kirken, hvis fordeling må have været to i skibet, et i tårnet (jf. ndf.) og det sid-

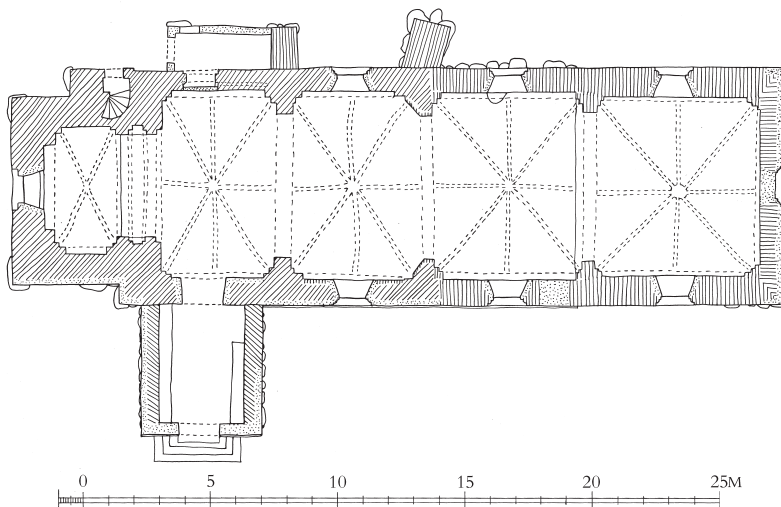

Fig. 8. Grundplan. 1:300. Målt af H. P. Knudsen 1963, suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2024. Signaturforklaring s. 9. – Plan. Key on p. 17.

Fig. 9. Den gotiske norddørs ydre (s. 4416). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The Gothic north door's exterior.*

ste i langhuskoret (s. 4420).² Han nævner dog, at der intet hvælv var i tårnet, men det skyldes formentlig, at han har byttet om på kirkerne i Sandholts Lyndelse og Vester Hæsing, som han besøgte samme dag (jf. s. 4356 og 4367).

Skibets to otte delte *ribbehvælv* står på kraftige, dobbeltfalsede piller med helstens- og halvstensbrede led (jf. fig. 23). Pillernes størrelse var formentlig et forsøg på at lede hvælvenes tryk væk fra murene, hvilket dog ikke var succesfuldt på nordsiden, hvor to støttepiller senere blev opført (s. 4424); på sydsiden har våbenhusets tilføjelse formentlig stabiliseret trykket. Ved opsætning af en (†)lektorieprædikestol 1575 (s. 4449) blev det østlige pillepar næsten borthugget (jf. fig. 15). Ved

langmurene er spidsbuede, helstensdybe skjoldbuer, mens hvælvet i vest hviler på vederlag i vestmuren. Den spidsbuede gjordbue er to sten bred. Ribberne er halvstensbrede, og deres nederste sten har affasede hjørner. De flade kappers opmuring er ikke synlig grundet et mørtellag på oversiden. Ved opførelsen af hvælvene i langhuskoret (s. 4420) må skibets østligste hvælvs kapper være muret om.

Den spidsbuede, falsede *tårnarkade* er fem og en halv sten tyk og har på undersiden en helstensdyb, to sten bred og falset indskæring (jf. fig. 13). De nederste tre skifter af indskæringen er udmuret i begge sider. Lignende arkadeudsmykning findes i Sandager (Odense Amt) (jf. s. 4418).

Tårnrummet er overhvælvet med et smalt *krydshvælv* med rektangulær plan.²⁹ I syd- og vesthjørnerne står kraftige dobbeltfalsede piller, som langs syd- og vestvæggen løber af i spidsbuede skjoldbuer (jf. fig. 13).³⁰ I nordøsthjørnet er der kun en spinkel halvstenspille, og i nord- og østmuren hviler hvælvet på vederlag i muren. Dette kan skyldes trappeskaktens placering i murlivet i nord (jf. ndf.). Ribberne er halvstensbrede, og kapperne er flade og halvstenstykke, men deres konstruktion er ikke synlig, da oversiden er pudset.

Adgangen til tårnets øvre stokværk er ved et samtidigt *trappehus* på nordsiden (jf. fig. 12). En smal, fladbuet dør leder ind til den højredrejede trappe med retkantet spindel, som er dækket af et fladbuet tøndehvælv. Efter 1¼ omdrejning løber trappen over i et ligeløb mod vest i murlivet i tårnets nordmur (fig. 14). Trinene er af gule normalsten, som holdes på plads af lodretstående egeplanker sat fast med jernspigre. Ligeløbet dækkes af et spidsbuet tøndehvælv. Byggeplanerne for trappen synes at være blevet ændret undervejs, da den cirkulære skakt er afbrudt seks til otte skifter over trinene i sydøsthjørnet (jf. fig. 14), hvilket kan have resulteret i de to separate overdækninger af trappeløbet.³¹ Trappen ender i en fladbuet overdør ind til mellemstokværket. Trappeskakten oplyses af tre små, retkantede glugger, henholdsvis en i husets nord- og vestmur og en i tårnets nordmur. En trappe med lignende udformning findes i Brylle (DK Odense 3312), hvor den dækkes af et sammenhængende tøndehvælv.

Fig. 10. Rest af (†)triumfniuren set mod nord fra skibets loft (s. 4416). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Remains of the (†)chancel arch wall in the loft above the nave, looking north.

I mellemstokværket, hvor der er indsat en nyere, tømret repos, snævrer øst- og vestmuren ind til tre stens tykkelse. I østmuren findes to høje, spidsbuede og falsede *arkader* (fig. 16-17), som er tilmurede med genanvendte, røde munkesten i den nordre og lidt mindre teglsten (26×12×7 cm) i den søndre; i sidstnævnte er indsat en nyere fladbuet dør til langhusets loft.³² Arkaderne åbnede sig ind til skibets loftsrum, og de er blevet foreslået at være aflastnings- eller materialebesparende buer.³³ Den indsnævrede vestmur støttes af tre piller, som danner to helstensdybe murblændinger uden en øvre afslutning, hvilke spejler østarkadernes bredde. To fladbuede, falsede åbninger med nyere jalousiskodder mod vest og en åbning mod syd oplyser mellemstokværket. I bagmurene er der flere *bomhuller* efter *†hængestilladser*. Således ses i hvert vesthjørne over murpillerne et diagonalt, gennemløbende hul i murværket, og i nordre bagmur er to huller, som dog kun er halvtensdybe. I trappehusets nordmur er der ud for overdøren ligeledes to svære huller i samme højde som hullerne i tårnets nordvæg.

I klokkestokværket er der mod hvert verdenshjørne to fladbuede og falsede glamhuller, som på nær de østlige er placeret øverst i hver sin høje, slanke facadeblænding (jf. fig. 11-12), hvilket også ses i Nørre Åby og Fjelsted (Odense Amt). Hullernes murværk er delvist ommuret 2007-08 (s. 4427). I vangerne er der i hver side et bomhul, som formentlig har støttet en ældre luge eller lignende.

Tårnets gavltrekanter i øst og vest er stort set ens og har begge højst sandsynligt endnu deres oprindelige udseende på trods af gentagne ommuringer (jf. fig. 11). Den østre synes bedst bevaret, og den vestlige taggavls kordongesims og murværket herover er nyere (s. 4425 og 4427). Trekanterne er prydet af fem stigende højblændinger med spidsbuede tvillingestik med konsoller af affasede bindere og $\frac{3}{4}$ -stensbrede hængestave. I hver af de tre midterste blændinger er der en høj, pibeformet åbning med stejle trappestik. De afsluttes af ni brynede kamtakker.

Arkitektur. Kirken har ved opførelsen været en helstøbt, lille teglstenskirke, som adskilte sig fra

Fig. 11. Kirken set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The church seen from the west.*

Sydfyns øvrige gotiske kirker ved formentlig at være opført med hvælv og tårn fra begyndelsen. En lignende gennemført, sengotisk kirke findes i Frydendal på Vestsjælland (DK Holbæk 849). På Fyn findes især paralleller til kirkens tårn. I hvert fald den øvre del er blevet tilskrevet den såkaldte Nørre Åby-mester, hvis tårnbyggerier karakteriseres af slanke facadeblændinger og gavlblændinger med tvillingestik og trapeafluttede, pibeformede åbninger. Mestergruppen udgøres af

Nørre Åby, Fjelsted, Sandager (Odense Amt) og Asperup (DK Odense 6541).³⁴

Senmiddelalderlige tilføjelser. Våbenhuset, som er opført ud for syddøren med rektangulær grundplan, er i sin kerne en senmiddelalderlig tilføjelse (jf. fig. 6), men kun ca. 3 m af den østre langmur, som er i munkesten, er helt bevaret.³⁵ De øvrige facader er skalmuret 1878 (s. 4426). Murene står på fremspringende syldsten. To murede vægbænke i dets indre er ligeledes oprindelige.³⁶ Loft, gavl-

Fig. 12. Tårn, trappehus og tidligere brændselshus set fra nord. Foto Arnold Mikelsen 2024. – *Tower, stairwell, and former fuel storage seen from the northwest.*

trekant og tagværk er formentlig alle ombygget 1878 og 1929 (s. 4426). 1862 havde det malet loft, og den oprindelige $\dagger$ taggavl med kamtakker stod endnu.¹²

Eftermiddelalderlige tilføjelser. Efter Erik Ruds overtagelse af kirken 1560 (s. 4411) blev den udvidet mod øst med et *langhuskor* på ca. 5 m. Tømmeret i skibets tagværk blev fældet i vinteren 1564–65 (s. 4428), og indsættelsen af nyt inventar 1575–76 (s. 4430) sandsynliggør, at udvidelsen fandt sted o. 1570.³⁷ Udvidelsen, som må have

erstattet det sengotiske $\dagger$ kor(?), svarer til langhusets andet fag og har samme bredde som skibet. I nordmuren, som står på synlige fundamentsten, kan en del af de oprindelige materialer være bevaret, og der synes indlagt kvadre eller kløvede kampesten nederst i murværket. Murene er ca. 1 m tykke og var formentlig opført af teglsten, men facaderne er ommuret ved den anden østforlængelse 1623 (jf. ndf.) og bagmurene pudset. Murene kan have været lavere end skibets jf. Jacob Madsen skitse af kirken 1589 (jf. fig. 4). Ud-

Fig. 13. Tårnarkade og tårnets indre set mod vest (s. 4417). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Tower arcade and tower interior, looking west.*

videlsen var formentlig overhvelvet, da samme nævner, at der var fire hvælv i kirken (jf. s. 4416).² †Hvelvet må være blevet erstattet af det nuværende, som blev opsat 1623.

En muret (†)krypt (nr. 1) blev formentlig etableret samtidig med forlængelsen. Jacob Madsen nævner en 'stor kælder' under koret for Erik Rud og Anne Hardenberg i Vester Hæsing (s. 4397), men der er sandsynligvis tale om krypten i Sandholts Lyndelse (s. 4474). Den findes under langhusets andet fag, og i hver langmur er der en

luftkanal dækket af jerntræmmer; den nordre er tilmuret bag gitteret. Gennem den sydlige kanal kan kryptens indre anes, og rummet er antagelig dækket af et tøndehvælv.³⁸

Ved opsætningen af (†)lektorieprædikestolen (s. 4449) 1575 blev vestsiden af hvælpillerne mellem nuværende andet og tredje fag affaset (jf. fig. 15).

En *forlængelse af langhuskoret* blev efter alt at dømme opført 1623 af Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre. Årstallet, deres navne og våbenskjol-

Fig. 14. Trappehusets indre set mod øst (s. 4417). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Stairwell interior, looking east.*

de findes på en bygningstavle i østgavlen (s. 4423). Udvidelsen på et fag er ca. 8 m lang. Materialet er røde renæssanceteglsten lagt i krydsskifte, og facaderne på det nuværende andet fag blev også ommuret.³⁹ Østfacadens teglsten er omsat o. 1850 (s. 4426). Nederst er forlængelsens facader beklædt med tre skifter omtrent kvadratiske granitkvadre (jf. fig. 18). Fugebehandlingen er nok fra 1917 (s. 4427). I granitmurværket findes endnu jernstablerne fra luger, der dækkede to luftkanaler til en (†)krypt (nr. 2) (jf. s. 4423). Langmurene er ca. 1,2 m tykke, mens østgavlen kun er ca. 0,9 m tyk.⁴⁰ Det kan muligvis være pga. terrænfaldet mod øst, at murene blev gjort tykkere.

I sydmuren af andet fag ses en rektantet $\dagger$ dør, som førte ind til den søndre herskabsstol (s. 4462), og den må være indsat samtidig med eller efter facadens skalmuring. Den synes tilmuret i normalsten. Over den er i bagmuren indmuret en nu oversavet, spinkel bjælke, hvis funktion er ukendt.

Ved opførelsen fik hele langhuset i hvert fald seks nye, store vinduer, et for hvert fag i langmu-

rene; deres stik blev ommuret o. 1850. Et $\dagger$ vindue i østgavlen blev helt ommuret på samme tid (s. 4428), så hvorvidt det havde en oprindelig for-gænger, er uvist. Vinduerne har dobbeltfalsede, affasede vanger i facaden, og i bagmuren svarer de nuværende vanger til bredden på de oprindelige. Vederlagsstenene til de oprindelige stik i bagmuren er endnu synlige og tyder på, at vinduerne havde kurvehanksbuet stik. Da vederlaget til vinduet i tredje fags sydside endnu kan erkendes, må bagmuren her være påført en halvstenstyks skalmur ved østudvidelsens opførelse. I østvæggen er bag alteret indmuret et mindre, nyere metalskab.

To otte delte *ribbehvælv* blev opført over de to udvidelser (jf. fig. 24). Hvælvene står på dobbeltfalsede piller og med en to sten bred, spidsbuet gjordbue imellem de to fag. Pillerne i første fag er i forbandt med murene, mens der ikke synes at være forbandt i andet fag. Gjordbuen mellem det oprindelige skibs østlige hvælv og det nye

Fig. 15. Hvælvpiller mellem langhusets andet og tredje fag (s. 4417). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Vault piers between the second and third bays of the nave.*

Fig. 16. Dobbeltarkade i tårnets østmur set mod øst (s. 4418). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Double arcade in the east wall of the tower, looking east.*

hvælv har samme form som førnævnte bue, og ved dens opførelse må størstedelen af (†)triumfmuren senest være fjernet.⁴¹ De to østlige kapper i skibets oprindelige østhvælv må være ommuret, da de hviler på gjordbuen (jf. fig. 23). Skjoldbuerne er halvtstensdybe og fladbuede i første fag og helstensdybe og med en svag antydning af en spidsbue i andet fag. Ribberne er halvtstensbrede, og den nederste sten har affasede hjørner. I første fag mødes de i en topcirkel. Kapperne er flade og muret med sildebensmønster på isselinjen. Taggavlen er helt ommuret, formentlig i 1800-tallet (s. 4426), men fremstår som en typisk, etagedelt renæssancegavl med svungne taglinjer (jf. fig. 18), hvorfor den formentlig er genopført med udgangspunkt i den oprindelige.

Bygningstavle. Nederst i taggavlen er der indmuret en samtidig bygningstavle af rød kalksten med ortoceratitter (fig. 19). Den regelmæssigt opbyggede, reliefhuggede tavle består af 16 stykker, og især skriftfeltets overflade er stærkt forvitret.⁴² Alle indskrifter står med reliefversaler. I

storfeltet, der har prikhugget bund med indridset beslagværk og flankeres af pilastre med volutkapi-tæler samt bruskværksvinger, er våbenskjolde for Rud og Rosensparre hvorunder et bånd med tilhørende navne: »Corfidt Rvdt Birgitte Rosensparie« (Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre).⁴³ Hængestykket er en kartouche med volutter omkring et tværovalt skriftfelt (uden indskrift), mens frisen har en kun delvist bevaret indskrift: »...n, i graffven /... siælen[, i hi]mmel[e]n Anno 1623«. ⁴⁴ Topstykket er en bruskværkskartouche med en mandsbuste i en laurbærkrans. Han har snoet moustache og bærer hue med øreklapper og ombukket kant samt folderig klædning. Gavlens kronen af en løgknop, udført af grå sandsten.

En (†)krypt (nr. 2) under langhusets første fag blev anlagt samtidig med dettes opførelse 1623; tilmuret 1917 (jf. ndf.).⁴⁵ På grund af kirkebakkens faldende terræn mod øst lå den dybt i forhold til skibets gulvniveau, og den oprindelige adgang, hvis åbning befandt sig i kirkens gulv, var derfor en lang trappe fra skibets mid-

Fig. 17. Dobbeltarkade i tårnets østmur set mod vest (s. 4418). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Double arcade in the east wall of the tower, looking west.

tergang.⁴⁶ Åbningen i gulvet var i 1800-tallet dækket af lemme af eg.⁴⁷ 1877 blev adgangen flyttet til østmuren (s. 4426). Krypten fik lys og luft gennem en kanal i hver langmur.⁴⁸ Om dens indre vides, at der var brædegulve, og i det nordøstlige hjørne af den fandtes under gulvet en dybere begravelse ('kælder', s. 4474).⁴⁹ Den havde antagelig tøndehvælv som de fleste af tidens krypter. Det er muligt, at der blev etableret forbindelse til (†)krypt nr. 1, så de fremstod som én, men da de er utilgængelige, kan det ikke afgøres. I 1820'erne ønskedes krypten tilmuret, men i stedet blev den 1830 og 1877-78⁵⁰ istandsat (s. 4426), og ved overgangen til selveje 1912 forpligtede Nicoline M. Nobel Sperling sig til at vedligeholde krypten indtil sin død, som indtraf 1917, hvorefter både nedgang og luftkanaler blev tilmuret (s. 4427).⁵¹

To støttepiller ved skibets nordside er sandsynligvis opført efter middelalderen (jf. fig. 20). Den østligste, som er bygget diagonalt op mod muren, kan have stået ved skibets nordøsthjørne, allerede inden langhuskoret blev bygget. Den har et kraftigt fundament af store kampesten og er muret af munkesten med falset gesims og med afdækning af røde vingetegl. Den vestlige pille, som synes at have samme udformning som den østlige, er bygget retvinklet mod muren og blev 1915 sammenbygget med et brændselshus (jf. ndf.).

På skibets nordside er der 1915 opført et mindre brændselshus, nu brugt til opbevaring, foran (†)norddøren (jf. fig. 12).⁵² Det er i øst bygget op til støttepillen, så den danner østmur. Huset har rektangulær plan og er muret af gule normalsten i krydsskifte med fremspringende gesims. I

Fig. 18. Kirken set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The church seen from the east.*

vestgavlen er en fladbuet dør og i nordmuren et spidsbuet vindue. Huset er dækket af et halvtæg.

Et lille *†*ligkapel bygget til kirkens nordside nævnes i 1860'erne,⁵³ og det blev nedrevet 1877.⁴⁹ Det havde egen indgang fra kirkegården og stod ikke i forbindelse med kirkens indre. Her var familien Nobel Nøragers kister for at undgå dårlig lugt i kirken placeret et par år, inden de blev flyttet ned i (†)krypten (nr. 2). Kapellet blev udvidet 1866, så der kunne stå en ekstra kiste.⁴⁹

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelser. 1589 var tårnet formentlig i dårlig stand (jf. s. 4416).² En *istandsættelse* 1669 må have fundet

sted ved Corfitz Trolle og Birgitte Rantzau ifølge initialer (»CT« og »BR«) og årstallet i jern på tårnets sydside.⁵⁴ Hvilke arbejder, der blev udført, kendes ikke præcis, men da tårnet sidenhen ofte trængte til reparationer, er det ikke utænkeligt, at det var på dette tidspunkt, at det meste af sydfacaden blev omsat i renæssanceteglsten i krydsskifte, og den vestre gavltrekants øvre del blev ommuret og fik en profileret kordongesims; sidstnævnte kan også være sket i anden halvdel af 1800-tallet (s. 4426).

1737 var kirken brøstfældig, og især vinduerne trængte til udbedring.⁵⁵ Tre år senere skulle kir-

Fig. 19. Bygningstavle, 1623, i kirkens østgavl (s. 4423). Foto Arnold Mikkelsen 2024.
– Construction plaque, 1623, in the church's eastern gable.

ken og kirkegårdsportene reparerer for i alt 1.207 rdlr.¹⁷ 1754 satte kirkeejer Hans Hansen Nobel kirken i stand, og året efter omtales den som i meget god stand og 'smukt repareret'.⁵⁶

O. 1801 var kirkens bygning i god og forsvarlig stand,⁵⁷ men 1807 trængte den til en hovedreparation.⁵⁸ 1825–26 skulle en *†kalkbænk* i våbenhuset fjernes og vægbænken derved ommures.⁵⁹ Den stod formentlig i nordøsthjørnet, hvor der i dag står et skab. 1832 skulle hvælvene reparerer, efter en 'lukket stol', muligvis et herskabspulpitur(?), var blevet taget ned.¹⁹ I 1830'erne trængte facaderne og taget til reparation.⁵⁹

Kirken gennemgik formentlig o. 1850 flere store ombygninger. Østgavlens teglstensmurværk og ca. 0,5–1 m af hver langmur blev ommuret i genanvendte teglsten i renæssanceformat i krydsskifte. De syv vinduer blev ombygget til de nuværende (s. 4428). I det indre blev sydvæggene i tredje og fjerde fag glatpudset. Skjoldbuerne i første hvælvfag kan være omsat til fladbuer. Syddøren blev ommuret, så den har smig og fladbuet stik.

Den østre taggavl i renæssancestil er resultatet af en nedtagning og ommuring formentlig i samme stil som den oprindelige.⁶⁰ Om den blev

ommuret på samme tid som facaderne, er uvist, og det er muligt, at det er sket ved en af de senere istandsættelser (jf. ndf.). Den svungne gavl med tre afsæt i hver side flankeres af to diagonalt stillede pinakler og er delt i fire vandrette felter ved fire kordongesimser. Nederst er bygningstavlen fra 1623 indmuret (s. 4423). Det næstnederste felt er inddelt i fire midterfelter ved fremspringende teglsten, og de omgiver et ovalt, falset luft hul. Otte liljeagtige ankerforsku er fordelt symmetrisk over gavlfacaden.

Tårnet blev istandsat 1852, hvor jernankre og nye bjælker blev indsat i murværket, kammene ommuret og nyt tagværk opsat (s. 4428).⁶¹ 1863 og 1871 blev bygningen hovedistandsat, men omfanget deraf kendes ikke.⁶²

Istadsættelser 1877–78. Ved en istadsættelse af (†)krypten (nr. 2) blev en ny adgang brudt i østgavl, en kort trappe blev anlagt der indenfor, og lemmene til den gamle nedgang inde i kirken blev gemt under et nyt gulv (s. 4428).⁴⁹ På samme tidspunkt blev våbenhuset gennemgribende ombygget, hvor halvdelen af øst- og hele syd- og vestfacaderne blev skalmuret i normalsten i krydsskifte.⁶³ Sydgavlens fik desuden en sokkel af

Fig. 20. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The church seen from the northeast.*

granitkvadre med brændte fuger. Døren i sydgavlen blev gjort spidsbuet med helstensstik af vekslende en løber og to bindere. Det pudsede loft må være opsat på dette tidspunkt. En ny $\dagger$ taggavl i renæssancestil med svungne taglinjer som korets blev opsat i stedet for den oprindelige (jf. fig. 5). Ved tagfoden var et dobbelt savskifte, og gavlen var i øvrigt glat. Taglinjen, som var markeret med et udkræget skifte, havde to afsæt og en vandret markering øverst. Samtidig blev gulvene fornyet (s. 4428) og taget omlagt.¹²

Ombygning af skibets sydfacade 1881. Det oprindelige skibets sydfacade blev skalmuret i gule normalsten i krydsskifte.⁶⁴ På sydsiden blev en rektantet sokkel udført i samme sten. De falsede gesimser på langhuset er formentlig ommuret ved denne ændring og trappehusets forhøjet med tre skifter.⁶⁵ 1892-94 trængte tårnets sydvesthjørne igen til udbedring.⁶⁶

($\dagger$)*Kryptens tilmuring 1917.* Da Nicoline M. Nobel Sperling ikke ønskede at blive begravet i ($\dagger$)krypten (nr. 2, s. 4423), blev østindgangen

og de østligste luftkanaler tilmuret med lodretstående, smalle granitkvadre. Brændte fuger blev udført omkring granitkvadrene og de synlige sokkelsten.⁶⁷

Ombygning af våbenhus 1929. Våbenhusets gavltrekanter blev 1929 helt fornyet og ført tilbage til gotisk stil ved arkitekt Knud Lehn Petersen.⁶⁸ Den prydes af to rombeformede blændinger og fire stigende højblændinger: de to yderste med trappestik og de to midterste med spidsbuer. Syv brynede kamtakker belagt med røde vingetegl afslutter gavlen.

Gentagne gange i 1900-tallet blev taggavlenes kamme ommuret. Det nævnes første gang 1929, hvor også dårlige sten i tårnets facader skulle udskiftes.⁶⁹

Udvendig istandsættelse 2007-08. 2006 udarbejdede Clausen & Weber Arkitekter en tilstandsrapport over kirkens bygning og inventar, og deraf fulgte først en udvendig istandsættelse af bygningen og knap 10 år senere en indvendig (jf. ndf.).⁷⁰ Især tårnets og våbenhusets murværk var

stærkt fugtpræget, og skaderne på facaderne var ved arbejdernes påbegyndelse mere omfattende end først antaget. Østgavlens svungne afslutning blev istandsat, mens tårnets sydvestre hjørne blev helt ommuret. I tårnet blev frostsprængte sten udskiftet, bl.a. omkring glamhullerne, murankrene blev istandsat og gavlblændingernes stik og kamtakker ommuret.

Indvendig istandsættelse 2016 og 2019. I forlængelse af observationerne 10 år forinden og en ny besigtigelse blev kirken indvendig sat i stand 2016.⁷¹ Skibets og tårnets hvælv blev istandsat og oversiden dækket af kalkmørtel.⁷² 2019 blev kirken repareret og kalket indvendig.¹⁵

Gulve. I koret ligger der ottekantede, gule fliser med mellemliggende kvadratiske, grå fliser fra 1878 (jf. fig. 24).⁵⁰ Fra samme tid stammer de gule fliser i normalstensformat, som i skibets midtergang ligger i et enkelt sildebensmønster, omlagt 2000. Fliserne i midtergangen er stemplet med det sønderjyske Rendsbjerg Teglværks mærke, og værket producerede også fliser af korets type, hvorfor de sikkert er fra samme sted (jf. Håstrup s. 4580).⁷³ Under stolene er lakerede trægulve fra 1925, og trægulvet omkring orglet er fra 2000.⁷⁴ Samme år blev våbenhusets gulv i nye, gule fliser som midtergangens lagt.⁷⁵

†*Gulve.* 1825 var gulvene forsvarlige, men i 1830'erne var midtergangens gulv sunket og skulle omlægges.⁵⁹ 1862 var der flisegulv mellem alteret og korsranken, mens gulvene i kirken og våbenhuset var af mursten på nær i herskabsstolene, som havde bræddegulv.¹²

Vinduer. Kirken har syv vinduer fra o. 1850: tre i hver langmur og et i tårnets vestgavl. De har alle store, spidsbuede støbejernsrammer.¹² Ved indsættelsen blev renæssancevinduernes stik (s. 4422) muret til spidsbuer. I bagmuren blev vangerne gjort smigede og lodret afrettet op til hvælvets skjoldbue, så der opstår et tilbagespring i murfladen over stikket (jf. fig. 24). O. 2006 blev en forsatsramme af træ opsat i tårnets vestvindue.⁷⁶

†*Vinduer.* I 1820'erne og 30'erne nævnes gentagne gange, at vinduerne var 'små og mørke', og de ønskedes udskiftet med nye. Tårnets vindue var desuden lukket med brædder.⁵⁹ 1862 var ko-

rets østvindue endnu åbent, og det må være til-muret ved altertavlens opsættelse 1868 (s. 4433). På samme tid fandtes i våbenhuset et mindre, støbt jernvindue.¹²

Tagværker. Over langhuset står i alt 22 spærfag, hvoraf de ni vestligste over det sengotiske skib formentlig blev opsat o. 1570 (s. 4420).⁷⁷ Træet er dendrokronologisk dateret til en fældning o. 1564-65 (jf. ndf.). Konstruktionen består af ni spærfag af eg, som står på to murremme på hver murkrone. Hvert fag har spærsko og -stivere og to hanebånd, hvoraf det nederste er forbundet til spærene med to skråstivere og to skråbånd (jf. fig. 21).⁷⁸ Alt tømmer er tappet sammen. Fagene er nummereret i begge sider fra vest mod øst med firkantstik og øksehugne romertal.⁷⁹

De 13 spærfag over den østlige del af langhuset er primært af fyr, hvoraf de otte østligste synes helt af fyr, mens de fem vestlige både er af eg og fyr. Egetømmeret kan være opsat ved kirkens udvidelse til langhus o. 1570, mens fyrretræet muligvis er fra langhusets udvidelse 1623, hvor de blandede fag kan være opstået ved omsætning af det ældre tagværk.⁸⁰ Konstruktionen er magen til skibets, og nummereringen er ved romertal fra øst mod vest. Numrene slutter ved nr. 14, hvorfor det østligste spærfag må være fjernet ved taggavlens ommuring måske o. 1850 (s. 4426). Ud for hvert af de to østligste hvælv er flere spærstivere fjernet, og spærskoene er kortere end de øvrige.⁸¹

Tårnets tagværk er fra 1852 og af kraftigt fyrretømmer.⁶¹ Det består af fire spærfag med spærstivere og to hanebånd, som hviler på murremme i hver side. To langstole med skråstivere støtter tagværket og er fastgjort med jernankre til gavltrekanterne. Spærfagene er ikke samlet med bindbjælker, men klokkestolens bjælkelag binder murremmene i hver side sammen. Over våbenhuset, hvis tagværk nok er fra 1878 (jf. s. 4426), er der fem fag af fyr, som har et enkelt hanebånd hver.

Dendrokronologiske undersøgelser. 2024 blev der udtaget 18 boreprøver af egetømmeret fra langhusets tagværk.⁸² Otte prøver kunne dateres til et fældningstidspunkt o. 1564-65.

Klokkestol. Et bjælkelag, som hviler på tårnets murkroner og ikke synes at have forbindelse til

Fig. 21. Skibets tagværk set mod øst (s. 4428). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The nave's roofing, looking east.*

dets spær-fag, fungerer som klokkestol. Imellem de tre midterste af fem nord-sydgående bindbjælker, som er tappet ned over en murrem i nord og syd, hænger de to klokker (s. 4472). Bjælkerne støttes af stolper, som står på klokkestokværkets gulv, og flere veksler.

Tagbeklædning. Kirkens tage er belagt med røde vingetegl, som blev delvist fornyet 1983, hvor de gamle tagsten blev genanvendt så vidt muligt.¹⁵ 2007 blev tårnets beklædning omlagt.⁸³

†*Tagbeklædning.* 1807, hvor der lå bly på en del af kirkens sydside, mens resten var belagt med tagtegl, fik kirkeejeren lov til at udskifte blytaget med sten. Blyet skulle sælges på offentlig auktion, og overskuddet fra salget skulle gives til sognets skole.⁸⁴ Siden har kirken overalt haft tegltage, som flere gange er repareret, bl.a. efter storme, herunder stormen 1999.⁸⁵ 1862 var der en luge til loftet i våbenhusets tag.¹²

Farveholdning. Kirken er hvidkalket ude og inde. Granitkvadrene på østendens facader står i rå sten. På alle fire taggavle er bryn og andre frempringende detaljer gulkalkede.

†*Farveholdning.* Frem til den udvendige istandsættelse 2007 havde kirken sorttjæret sokkelmarkering.⁸⁶

Opvarmning. Kirken er opvarmet ved el med indblæsning i skibets nordvesthjørne; anlægget kan være fra 2011, hvor en fornyelse var på tale.¹⁴ I våbenhuset er en radiator opsat på den østlige bæk.

†*Opvarmning.* Kirken må o. 1880 have fået opsat en kakkelovn i vestenden.⁸⁷ 1915 blev der installeret en kalorifer på Nikoline M. Nobel Sperlings bekostning, da hun syntes, den 'lunefulde, gamle kakkelovn' varmede dårligt og osede slemt.⁸⁸ Den stod i skibets nordvesthjørne muligvis med indfyring fra brændselshuset, som samtidig blev opført på kirkens nordside (s. 4424).²³ Dens skorsten findes endnu i tårnet (jf. fig. 16-17). 1970 blev der installeret nyt el-varmeanlæg.⁸⁹

Elektricitet. 1932 fik orglet en elektrisk blæser, hvilket er første omtale af indlagt el i kirken.⁹⁰

Fortov. På kirkens sydside og tårnets nordside er der en pikstensbrolægning fra 2001.⁹¹ Forinden var der en tjbrolægning lagt i cement.⁹²

Fig. 22. Indre set mod nordøst. Foto Kristian Hude 1905. I NM. – Interior, looking northeast.

INVENTAR

De ældste inventargenstande er den romanske døbefont, der er tilskrevet stenhuggeren »Hvicmanne« eller hans værksted, et *røgelseskar fra 1200-tallet af nordtysk oprindelse, som nu findes i Nationalmuseet, og et korbuekrucifiks fra o. 1300. Alle tre dele er ældre end den oprindelige kirkebygning, der kan være opført o. 1400 (s. 4415), og de må være overført fra en i øvrigt ukendt kirke på samme sted eller fra en anden kirke.

Kirken rummer et rigt udskåret renæssanceinventar fra anden halvdel af 1500-tallet. En husaltertavle fra o. 1560-75, der er importeret fra Mechelen i Nederlandene, kan fra første færd være anskaffet til privat brug, men har også tjent som altertavle i kirken. Prædikestolen, der oprindeligt var opsat som en lektorieprædikestol foran korbuen, samt herskabsstolene er skænket af Erik Rud og Anne Hardenberg 1575-76; både paneler og gavle fra dette inventar er antagelig o. 1623 genanvendt i en præste- og en degnestol. Formentlig er alterbordet og pengeblokken også fra slutningen af 1500-tallet, og det samme kan gælde stolestaderne, der dog er ombygget siden.

Det usædvanligt store dåbsfad er et vistnok nederlandsk arbejde fra o. 1600. Det er skænket af Oluf Rosensparre og Lisbeth Gyldenstierne 1611, mens alterstagerne fra begyndelsen af 1600-tallet er foræret af deres svigersøn og datter Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre. Et stærkt restaureret eksemplar af Christian IV's bibel fra 1633 er kommet i kirkens eje i nyere tid. Den ældste klokke er støbt 1639 af Baltzer Melchior, Flensborg, og bekostet af Birgitte Rosensparre i hendes enkestand. Kirkens andet dåbsfad er et nederlandsk arbejde fra o. 1650, og altersættet er udført 1663 af Nicolaus Arentzberg, København; det er en gave fra Corfitz Trolle og Birgitte Rantzau.

En *alterbog, antagelig fra 1771, er foræret 1778 af Martha Nobel og findes nu i Museum Odense. Den ældste lysekroner er en gave fra justitsråd Hans Nobel Nørager 1787. Jordpåkastelsesspæden er skænket 1821 af sognepræst Claus Schønning Tryde, og fra første halvdel af 1800-tallet stammer også en alterkande af blik, en klingpung, salmenummertavlerne og en kirkestævnetavle.

Oblatæskan fra 1854 og kirkens anden klokke, der er støbt 1858 af M. P. Allerup, Odense, er bekostet af

Fig. 23. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Interior, looking east.*

kammerherre Hans Nobel Nørager. Altertavlen med maleri af H. Olrik er fra 1868. Dåbskanden er udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense, o. 1875, dørfløjen mellem skib og våbenhus er formentlig fra 1877-78, og en alterkande, som ikke længere er i brug, er anskaffet fra Bing & Grøndahl 1881. Alterskranken er vistnok fra 1888/89, alterkanden er udført 1891 af Ole Christian Collin, København, og skænket af Caroline Bruun, og en armstol og et bord til degnen er anskaffet 1896. Vægpanelerne i tårnrummet er formentlig også fra anden halvdel af 1800-tallet. En messehagel må være anskaffet o. 1900, en servante tilkom 1903, og en armstol til præsten og to syvstager er ligeledes fra første halvdel af 1900-tallet.

Dørflojene i hovedindgangen er fra 1949, en lysekrone er fra 1959, og messehagelen er anskaffet 1964 fra Selskabet for Kirkelig Kunst. Orglet er bygget 1976 af Henning Jensens Orgelbyggeri, Odense. Også de løse stole er af nyere dato.

Farvesætning. Alterpartiet er i lakeret eg med uægte forgyldte detaljer. Det billedskårne renaissanceinventar har mørkebrun lakering, og stolestaderne har lysere egetræsådring. *Ældre stafferinger.* Det er uvist, om bil-

ledskærerarbejdet oprindeligt har været malet. På stolestaderne er der konstateret flere farvelag, hvoraf det ældste var blågråt, men lagene er ikke nærmere undersøgt. 1862 var altertavlens rammeværk, alterskranken og stolestaderne egetræsmalede, mens alterbordet og prædikestolen stod ferniseret med forgyldte lister.⁶² 1925 skulle inventaret males i mørk egetræsfarve.⁹³

Indretning og istandsættelser. Det senmiddelalderlige inventar omfattede ud over døbefonten, røgelseskarret og korbuekrucifikset, der som nævnt alle er ældre end den nu stående kirke, en formentlig senmiddelalderlig Mariaaltertavle, som stod på højalteret og efter alt at dømme beholdt denne plads, til kirken blev udvidet 1623.

Efter reformationen og kirkens ombygning til et langhus i o. 1570 (s. 4420) forestod Erik Rud og Anne Hardenberg 1575-76 en gennemgribende modernisering af bygningens indre med nyt, rigt udskåret inventar i ungrenæssance.⁹⁴ En lektorieprædikestol med relieffremstillinger af korsfæstelsen, de fire evangelister og mindst syv dyder blev opsat tværs over kirken foran koret, og forrest i hver side af skibet blev der opført herskabsstole med renaissanceeskæringer.⁹⁵ Sandsyn-

Fig. 24. Korets indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Chancel interior, looking east.*

ligvis tilkom også alterbordet, stolestaderne og pengeblokken på dette tidspunkt og efter nyindretningen må kirken have fremtrådt som et moderne, fornemt udstyret rum.

1623 blev langhuset forlænget med et fag mod øst (s. 4421), og sandsynligvis blev renæssanceinventaret i konsekvens af dette ombygget og opstillet på ny.⁹⁶ Alterbordet må være flyttet til det nye østfag, og måske var det i denne forbindelse, at den senmiddelalderlige $\dagger$ altertavle forsvandt, og den lille husaltertavle fik plads på alterbordet, hvor den i hvert fald i midten af 1700-tallet vides at have stået. Samtidig kan korbuekrucifikset være blevet ophængt på østvæggen bag alteret, hvor det fandtes 1862. Sandsynligvis blev lektorieprædikestolen taget ned og dens kurv opsat som en almindelig prædikestol i sydsiden på østsiden af pillen mellem andet og tredje fag, hvor den også findes i dag, mens pulpiturbrystningen blev genanvendt som forpanel i en præste- og en degnestol, der blev opført på hver sin side af alterbordet. Heri indgår også to rigt udskårne gavle fra 1575/76, hvis oprindelige sammenhæng er ukendt, samt andre stolegavle og paneler, der også kan stamme fra 1500-tallets sidste del. Samtidig med disse

forandringer må herskabsstolene antages at være flyttet mod øst, og stolestadernes antal kan være øget. Ved disse arbejder etableredes sandsynligvis i store træk den indretning af kirkerummet, der findes i dag, og der er ikke overleveret vidnesbyrd om større ændringer i inventaret og kirkerummets indretning i perioden 1623–1863.

1863 blev stolestaderne moderniseret, og 1867 noterede biskop Engelstoft, at kirken var 'meget elegant holdt i alle måder'.²⁷ 1868 tilkom den nuværende altertavle, hvilket blev betragtet som en 'væsentlig forskønnelse',⁶² og husaltertavlen og korbuekrucifikset blev ophængt på langvæggen. 1932 fik kirken sit første orgel. Inventaret er senest restaureret i 1990'erne.

Alterbordet (fig. 25), antagelig slutningen af 1500-tallet, er en kasse af eg, 180×93 cm, 106 cm høj, med skab i den ene side. Bordet fremstår noget ombygget (jf. ndf.). Forsiden har tre arkadefag mellem glatte rammestykker. Arkaderne udgøres af kannelerede pilastre med profilkapitæler og profilerede rundbueslag med neglesnit; i sviklerne

er hvirvelrosetter. Kortsiden mod nord har et tilsvarende fag mellem smalle rammestykker, og et ekstra glat stykke er indsat mod øst. På kortsiden mod syd (fig. 26) er rammestykkerne kannelerede, og mellem dem er en låge for et stort, todelt skab i bordets indre. Lågen er forsynet med lås med spidsovalt låseblik og har på indersiden lange, spidse gangjern af sortmalet jern. På ydersiden er sekundært påsat en fylding med arkadeudsmykning af form som forsiden, men lavere.⁹⁷ Bordets postament og frise er glatte, og alterbordpladen er samlet af tre brædder nedlagt i en profileret ramme. Bordet er lakeret med uægte forgyldte detaljer på fronten, og bagsiden er malet lysebrun. Om ældre stafferinger vides kun, at bordet blev egetræsådet 1854.⁶¹

Alterbordet er antagelig udført i slutningen af 1500-tallet til det nye langhuskor (s. 4420), men kan være ombygget og gjort større o. 1623, da det må være flyttet til den nyopførte østforlængelse (s. 4421).⁹⁸ 1854 blev arkadefelterne forsynet med symboler af messing på Tro, Håb og Kærlighed: et kors, et anker og et hjerte;⁹⁹ sidstnævnte blev før 1886 erstattet af en kalk med oblat.¹⁰⁰

Et senmiddelalderligt, muret *†alterbord* må antages at være nedbrudt i forbindelse med nedrivningen af det oprindelige *†kor* o. 1570 (s. 4420).

†Alterklæder. 1) Omtalt 1829, da det skulle repareres.¹⁹ 2) 1854, en bort (*alterbryn*) af rødt fløjls med frynser af guldbrokade, der hang ca. ½ alen ned over alterbordets sider og lod resten af det være synligt.⁶²

†Alterdug, 1854, af hvidt bomuld med kniplingskant.⁶²

Knæleskammel, nyere, af fyr, betrukket med mørkerød uld.

†Knæleskammel, omtalt 1862,¹² af træ, polstret med rødt fløjls.

Kortæpper. 1) O. 1850, 178×128 cm, bestående af et vævet tæppe med mønster af grønne og brune træer på blågrøn bund, indsat i en ramme af stramaj med broderet liljeranke og trekantbort i brunt og rødt. Tæppet lå foran alteret;¹² det opbevares nu i alterbordet. 2) Nyere, med grå kors i cirkelslag på lys bund.

Altertavlen (fig. 27), 1868,¹² er et maleri af H. Olrik med motiv af *Jesus og synderinden* (Joh. 8,1-12), signeret nederst tv. med sorte versaler: »H. Olrik pinx(it) 1868«. ¹⁰¹ Olie på lærred, lysmål ca. 220×155 cm. ¹⁰² Jesus, i hvid kjortel og rød kappe, sidder på en bænk i et søjlebåret rum med flisegulv. Han er vist halvt bortvendt med blikket rettet mod kvinden, der står ved væggen over for ham med bøjet hoved og blottet skulder, klædt

Fig. 25. Alterbord, antagelig slutningen af 1500-tallet (s. 4432). Foto Arnold Mikelsen 2024. – Communion table, presumably from the end of the 1500s.

Fig. 26. Alterbordets sydside med skabslåge (s. 4432). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The Communion table's south side with cabinet door.*

i gylden kjole med rødt bånd om livet. I baggrunden er de skriftkloge i færd med at forlade rummet.

Maleriet er indsat i en nygotisk portalramme med fyldingspilastre med fialer hvilende på profilerede postamenter på hver side af alterbordet. Rammen har indre rundbue og profileret trekantgavl med udsparet gavlfelt med trepasmedaljon, kronet af et kors. Under maleriet er et skriftfelt. På bagsiden af tavlen er påsat et fyldingspanel og under dette et smalt skab med fyldingslåge til opbevaring af messeklæder.

Rammen er lakeret med uægte forgyldte detaljer samt indskrift med versaler: »Joh. Ev. Cap. 8 v. 1-12«. Bagsiden er malet lysebrun. Maleriet er renset 1995.¹⁰³

†*Altertavle*, kun omtalt 1589 af biskop Jacob Madsen: »Alter Taffle: Jomfrue Maria met Barnet osv., gambel (gammel)«. ² Der var formentlig tale om en senmiddelalderlig altertavle med Maria med barnet og andre figurer. Tavlen kan være

nedtaget i forbindelse med udvidelsen mod øst 1623 (s. 4421).

Husaltertavle (fig. 28), o. 1560-75,¹⁰⁴ et importarbejde fra Mechelen i Nederlandene. Tavlen er tidligst omtalt 1755, hvor den stod på alteret (jf. ndf.).

Tavlen, af bøg med ornamenter af stuk,¹⁰⁵ 90×56 cm, er arkitektonisk opbygget med postament, storstykke flankeret af toskanske søjler og svejfede sidevinger med volutter, gesims, topstykke (oprindeligt ligeledes flankeret af $\dagger$ vinger)¹⁰⁶ og øverst en profileret trekantgavl. Gesimsfremspringene bærer lågkrukker, og i stor-, top- og gavlfeltet er indsat alabastrelieffer.

Rammeværket er overalt udsmykket med fantasifuld stukornamentik. Stor- og topfeltet flankeres af hermer, mens postamentet, frisen og vingerne er prydet med putti, frugtopsatser, festoner og fugle, og alle fremspring bærer opsatser, blomsterophæng eller skjolde.

I tavlen er indsat tre relieffer af alabast: 1) (Fig. 29). Storstykkets relief, 28×20 cm, viser *Isaks ofring*. Abraham, med turban og langt skæg, klædt i kort kofte, står med venstre hånd på Isaks hoved og løftet sværd i højre hånd; en engel i en skybræmme griber om sværdets blad for at stoppe handlingen. Isak knæler på offerbålet med foldede hænder foran et brændende kar, og i baggrunden står en vædder (1 Mos. 22,10-13). 2) (Jf. fig. 30), topfeltets relief, 17×12 cm, foregriber begivenhederne i storstykket og viser *Vandringen til Morija* (1 Mos. 22,3). Abraham går forrest med det brændende kar i højre hånd og sværdet ved venstre side. Han vender sig mod Isak, der går bag ham med brændeknipet over venstre skulder. 3) (Jf. fig. 30), gavlfeltets relief, 4×19 cm, viser Gudfader med udbredte arme. Han har en aflang genstand i højre hånd og en klode med et kors i venstre.

Staffering. Tavlen har forgyldte profiler, søjlerne er brunmarmorerede, og stukken er fremhævet med forgyldning på blå bund.¹⁰⁷ Alabastrelietterne har forgyldte detaljer, og figurernes øjne og sværdets klinge er fremhævet med sort farve.

Tilblivelse og senere ændringer. Den lille tavle er et importarbejde fra Mechelen fra o. 1560-75. Den tilhører en gruppe sydnederlandske tavler med

Fig. 27. Altertavle, 1868, med motiv af Jesus og synderinden, malet af H. Olrik 1868 (s. 4433). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Altarpiece, 1868, depicting Jesus and the Woman Taken in Adultery, painted by H. Olrik, 1868.*

alabastrelieffer, der blev masseproduceret og importeret til bl.a. Danmark af medlemmer af adelen, der anvendte dem i deres privatkapeller eller skænkede dem til den lokale sognekirke.¹⁰⁸ En

nært beslægtet tavle findes i Ørslev Kirke (DK Holbæk 1056).¹⁰⁹

Antagelig er tavlen anskaffet af Erik Rud og Anne Hardenberg i 1500-tallets tredje fjerdedel. Den

Fig. 28. Husaltertavle, o. 1560-75 (s. 4434). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Household altarpiece, c. 1560-75.*

Fig. 29. Isaks ofring. Alabastrelief i husaltertavlens storfelt (s. 4434). Foto Arnold Mikelsen 2024. – *The Sacrifice of Isaac. Alabaster relief in the large panel of the household altarpiece.*

har næppe fra første færd været tiltænkt kirken,¹¹⁰ men kan snarere være erhvervet med henblik på privat brug på Sandholt. Sandsynligvis har den været anbragt i et $\dagger$ alterskab med bevægelige sidefløje, der kunne lukkes foran den (jf. Engelstofts beskrivelse ndf.).¹¹¹ På et tidspunkt må tavlen være overført til kirken, hvor den 1755 tjente som altertavle: »Alteret er gam(m)elt Træverck hvor Abrahams Historie Præsenteres da hand skulle paa Bierget Ofre sin Søn«. ¹¹² Dette forhold kan være

etableret allerede o. 1623 i forbindelse med østudvidelsen og den deraf afledte, formentlige nyopstilling af inventaret (jf. s. 4432). Den stod endnu på alterbordet 1867, hvor Engelstoft beskrev alteret som »Egetræ med Guld, en lille portativ Altertavle med Isacs Offring i Bas Relief, i en Kasse (fra et Capel?)«. ¹¹³ Året efter blev den erstattet af den nuværende altertavle og i stedet ophængt på korets nordvæg;¹⁰⁰ dog uden $\dagger$ alterskabet, som antagelig blev kasseret.¹¹⁴

Fig. 30. Husaltertavlens topstykke og gavl med alabastrelieffer, henholdsvis af Vandringen til Morija og Gudfader (s. 4434). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Top piece and pediment of the household altarpiece with alabaster reliefs depicting the Journey to Moriah and God the Father, respectively.*

Tavlen blev restaureret 1939. Den var stærkt angrebet af borebiller, topstykkets vinger var helt forsvundet og flere profillister manglede eller var fornyet i fyrretræ, ligesom fodpladen var det. Endvidere stod alabasten med revner og mindre brud. Ved restaureringen blev tavlen helt adskilt og de dårlige profillister og fodpladen fornyet. Også træværkets forgyldning blev fornyet, og den blå bund og brune marmorering blev repareret. Alabasten blev rensat, mens dennes forgyldning og de malede detaljer ikke blev rørt.¹⁰⁶ Tavlen hænger på korets nordvæg (jf. fig. 24).

Altersæt (fig. 31), 1663, udført af Nicolaus Arentzberg, København, skænket af Corfitz

Trolle og Birgitte Rantzau.¹¹⁵ *Kalken*, 19 cm høj, har sekskantet fod på tilsvarende fodplade. Standkanten har rudemønstre, og til fodens overside er fastgjort en støbt kalvariegruppe med Kristus på korset flankeret af Maria og Johannes. Skaftet er sekskantet med profilringe, og knoppen har seks rudebosser med graverede versaler, der sammen danner navnet »Iehsvs«, mellem drevne tunger. Bægeret er glat med let udkraget munding. På fodpladens overside samt ved bægerets munding er to stempler: et mesterstempel og Københavns bymærke 1663.¹¹⁶ Under foden er en giverindskrift med graverede versaler: »Denne kalcke disch haffver Corfitz Trolle och Berget-

te Rantzow giffvet til Sandholts Kircke An(no) 1664« (fig. 32). Den tilhørende *disk*, 16 cm i diameter, har graveret linje langs fanens kant samt hjulkors med skraveret bund. På den modsatte side af fanen er to stempler som på kalkens fodplade.

†*Altersæt*, omtalt 1589, af tin.²

Oblatæske (fig. 35), 1854, udført af en guldsmed med mesterstempel »IH«, skænket af kammerherre Hans Nobel Nørager. Æsken, 9 cm i diameter, 4,5 cm høj, har omløbende riller og svagt kuplet låg med graveret udsmykning: langs kanten er en krans af palmeblade med en slange, der bider sig selv i halen (et evighedssymbol), og på midten et alterbord med draperet klæde. På bordet er en bog med Kristusmonogram på forsiden, en stor kalk med kerubhoved og planteornamentik, en disk og en gren med småblade; end-

videre bag kalken et kors med trepasender. Under æskens bund er fire stempler: Mesterstempel »IH«, Københavns bymærke 1854, årstalsmærke 54¹¹⁷ og guardejnmærke for Peter Reimer Hinnerup (fig. 33). Indvendig i låget er tilsvarende stempler samt giverindskrift med graveret skrive-skrift: »Skjænket af Hans Nobel Nørager Kammerherre 1854«.

Alterkander. 1) Formentlig første halvdel af 1800-tallet,¹² af blik, 30 cm høj, sortmalet med forgyldt kors. Kanden opbevares i et indmuret skab i østvæggen. 2) 1881,¹² fra Bing & Grøndahl, af sort porcelæn med forgyldt kors på korpus. Kanden står i en niche i tårnarkaden. 3) (Fig. 34), 1891, udført af Ole Christian Collin, København, skænket af Caroline Bruun.¹¹⁸ Den 39 cm høje kande har profileret fod på fodplade, ægformet korpus, slank hals med svejftet munding samt høj,

Fig. 31. Altersæt, 1663, udført af Nicolaus Arentzberg, København, skænket af Corfitz Trolle og Birgitte Rantzau (s. 4438). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Communion set, 1663, made by Nicolaus Arentzberg, Copenhagen, donated by Corfitz Trolle and Birgitte Rantzau.*

Fig. 32. Indskrift under alterkalkens bund (s. 4438). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Inscription under the foot of the chalice.*

svungen hank. På foden er graveret giverindskrift med versaler: »Til Sandholt-Lyndelse menighed fra frøken Caroline Bruun 1891«. På hver side af korpus er fastgjort et kors med trepasender, og på halsen er graveret to hjulkors. Under kandens bund er tre stempler: mesterstempel,¹¹⁹ Københavns bymærke 1891 og guardejnmærke for Simon Groth.

Fig. 33. Stempler under oblatæskens bund (s. 4439). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Stamps under the bottom of the wafer box.*

Alterstager (fig. 36), begyndelsen af 1600-tallet, skænket af Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre. De 32 cm høje stager (46,5 cm høje inkl. lysepig af jern) har cirkulær, profileret fod, balusterskaft med kugle- og vaseled og flad lyseskål. På skaftets kugleled er graveret alliancevåben hvorover parrets initialer, på den ene stage »CR BRS« (fig. 37), på den anden »CR BR«. Næsten tilsvarende stager, dateret 1598, findes i Kværndrup (s. 2273).

† *Alterstager*, omtalt 1589, af tin.²

Syvstager. 1) Første halvdel af 1900-tallet, 49 cm høj, en såkaldt Titusstage med ottekantet fod i tre afsæt, balusterskaft med bladmanchet og kugleled

Fig. 34. Alterkande nr. 3, 1891, udført af Ole Christian Collin, København, skænket af Caroline Bruun (s. 4439). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Altar jug no. 3, 1891, made by Ole Christian Collin, Copenhagen, donated by Caroline Bruun.*

Fig. 35. Oblatæske, 1854, skænket af Hans Nobel Nørager (s. 4439). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Wafer box, 1854, donated by Hans Nobel Nørager.*

samt buede arme med perlestav og vaseformede lyseholdere. På alteret.

2) Første halvdel af 1900-tallet, 35 cm høj, en Titusstage med fod i to afsæt. En lysholder mangler. Stagen opbevares i alterbordet.

Bibel, Christian IV's bibel, København 1633, stærkt restaureret; af den oprindelige indbinding i brunt skind med mønsterprægning er kun mindre partier bevaret. Ved kanten er rester af messingspænder. På bindets inderside en håndskrevet dedikation: »Skjenket fyenske Militair Bibliothek af Herr Primieur Lieutenant Kammerjunker Rid-

der de Wind 1823«, dvs. Christian Andreas Vind til Sanderumgård (†1869). Det er uvist, hvordan bibelen er kommet til kirken.

★*Alterbog* (fig. 38), antagelig 1771 (titelblad mangler), skænket af Martha Nobel 1778.¹² Bogen er indbundet i brunt skind med en spinkel, forgyldt ramme af streger, blomster og blade langs kanterne. På ryggen står med forgyldte versaler: »Alter bog«, og på forsiden en tilsvarende giverindskrift: »Sandholts Lyndelse alter bog givet af Martha Nobel 1778«. Bogen indledes med en fem sider lang »Bøn for Sæden«, indført 17. juni

Fig. 36. Alterstager, begyndelsen af 1600-tallet, skænket af Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre (s. 4440). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Altar candlesticks, beginning of the 1600s, donated by Corfitz Rud and Birgitte Rosensparre.*

1781 af degn Hans Jensen Bonnemann, Vester Hæsingde degnebolig. I Museum Odense (inv.nr. KMO/1958/12).

★*Røgelseskar* (fig. 39), 1200-tallet, nordtysk, af bronze, 21,5 cm højt, skålens munding er 11,7 cm i diameter.¹²⁰ Karret har runde røghuller og er oversået med skravering og prikker. Den halvkugleformede skål hviler på en konisk fod med streger på den øverste del. Skålen har zigzagbort foroven ledsaget af en prikket bort med hængesormenter, og om mundingen er et bånd med lodrette streger, der modsvares af et tilsvarende bånd langs lågets nederste kant. Skålens røghuller er anbragt skiftevis parvis (ved øsknerne) og enkeltstående. Låget er kuplet, og midt på det rejser sig et fritstående, cylindrisk tårn med konisk tag, der afsluttes af en knop hvorpå en hane med øskenhul i ryggen. Omkring tårnet er seks runde kupler, ligeledes med topknop og stående på skraveret sokkelplade. Lågets sider har

røghuller, der er anbragt dels i trekløvermønster, dels alene, og også tårnets mure og de omgivende kupler har røghuller. Skål og låg har tre sæt øskner til ophængning, og to jernstænger er bevaret. Karret er indkommet til Nationalmuseet 1864 fra Frederik VII's samling (inv.nr. 21491).¹²¹

Messehagler. 1) O. 1900, af rødt fløj, kantet med guldgalloner og med tilsvarende kors på ryggen; rødt for. Forsiden har V-formet udskæring. Fløjlet er hullet.

2) (Fig. 40), 1964,⁷⁴ fra Selskabet for Kirkelig Kunst, af rødt fløj med lyserødt for. Forsiden er prydet med to smalle guldgalloner, rygsiden med et kors af brede guldgalloner med bladranker.

†*Messehagel*, omtalt 1862, af rødt fløj med guldgalloner samt et kors af guldbrokade.¹²

Alterskranke (jf. fig. 24), formentlig 1888/89,¹²² tresidet, bestående af rundbuede arkader med kanelerede pilastre og profilkapitæler mellem profilerede smalfelter under en rundet håndliste. Skranken er egetræsmalet med forgyldte detaljer, og på knæfaldet, der har afskårne hjørner, ligger mørkerøde hynder. I begyndelsen af 1900-tallet var det polstret med rødt fløj med gylden frynse.

Fig. 37. Alliancevåben og initialer for Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre. Detalje af alterstage (s. 4440). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Alliance arms and initials of Corfitz Rud and Birgitte Rosensparre. Detail of altar candlestick.*

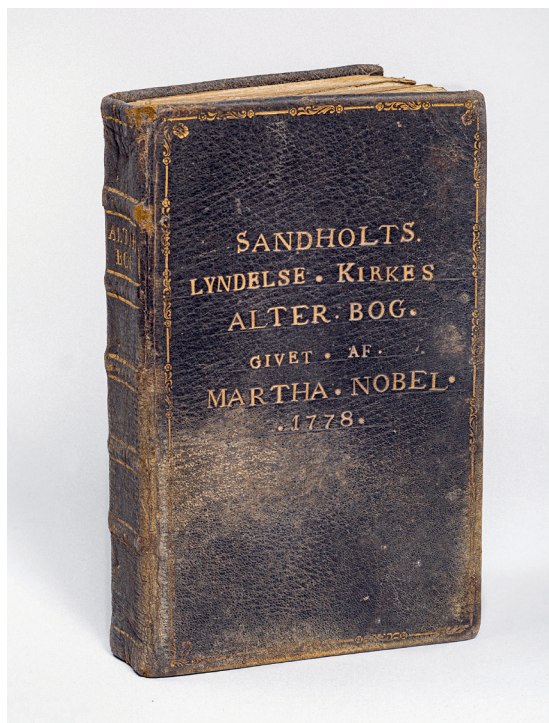

Fig. 38. *Alterbog, antagelig 1771, skænket af Martha Nobel 1778 (s. 4441). I Museum Odense. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Altar book, presumably from 1771, donated by Martha Nobel in 1778.

†*Alterskranke*, omtalt 1862; en tresidet balustrade af træ, egetræsmalet og polstret med sort skind.¹²

†*Døbefont* (fig. 41), romansk, tilskrevet »Hvicmanne« eller hans værksted,¹²³ med fod af rød granit og kumme af grå granit, 79 cm høj. Foden er en keglestub med tovsnoeing langs underkanten og hængetunger på fladen. Den afsluttes foroven af en tovsnoet vulst, som danner overgang til et kort skaft. Kummen, 67 cm i diameter, har tovsnoeing om munden, der også pryder den flade overside, og derunder et bredt bælte med rankeslyng over et bånd med cirkelornamenter og yderligere en tovsnoeing. På den skrå underside er hængetunger som på foden og ved overgangen til skaftet en tovsnoet vulst. Lige under mundingsprofilen er to over for hinanden anbragte huller, som er udfyldt med metal. Der er sandsynligvis tale om spor efter lukkemekanismen til et †*fontelåg*, og herfra stammer formentlig

Fig. 39. *Røgelseskar, 1200-tallet (s. 4442). I NM. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Censer, 1200s.

Fig. 40. Messehagel, 1964 (s. 4442). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Chasuble*, 1964.

også de forekomster af rust, der ses på kummens øverste del. På foden, skaftet og kummens underside er rester af grå og hvid farve, om skaftets samling er malet en hvid stribe, og på kummen er enkelte spor af svagt rødlig farve.

Fonten er af Mackeprang henført til den mere enkle del af den midtfynske fontetype (gruppe V a), der forekommer i et bredt bælte over øen fra nord til syd og er karakteriseret ved kummens brede bælte med rankeslyng.¹²⁴ Til samme gruppe hører bl.a. den af »Hvicmanne« signerede, men stærkt ophuggede font i Åstrup (s. 3114) samt fontene i Kirkeby (s. 2095), Herringe (3578) og Vejle (s. 3952). Fonten er ældre end de ældste dele af den nu stående kirkebygning (s. 4415) og må være overført fra en $\dagger$ forgænger, hvorom intet vides, eller være flyttet fra en anden kirke. 1589 stod den i koret, dvs. i det nuværende andet fag,² og den kan være flyttet længere mod øst efter udvidelsen 1623. Den står nu i korbuens nordside.

Dåbsfade. 1) (Fig. 42), o. 1600, formentlig et nederlandsk arbejde, skænket af Oluf Rosensparre og Lisbeth Gyldenstierne 1611. Det usædvanligt store fad måler 76 cm i diameter og er 21 cm dybt, og det er rigt udsmykket med

stemplet og graveret ornamentik. I bunden er en roset med drevet midtknop omgivet af halv- og smårosetter, og uden om dette to bånd med henholdsvis bueslag og bølgeranke; båndene adskilles af borter af stemplede cirkler. På fanen er tre tilsvarende bånd, det inderste med buefrise med tredobbelte rosetter, det midterste med bølgeranke som i bunden og det yderste med rosetter. Desuden er sekundært tilføjet graverede våbenskjolde for Rosensparre og Gyldenstierne hvorover navne med versaler: »Olvf Rosenspar Elisabeth Gyldenstiern«, og under dem årstallet »1611« (fig. 43). På den modsatte side af fanen står navnene på deres svigersøn og datter, ligeledes med versaler: »Corfitz Rvdt Birite Rosenspar« (Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre (gift 1604)).¹²⁵

Oluf Rosensparre og Elisabeth Gyldenstierne skænkede samme år et nært beslægtet fad til Rad-

Fig. 41. Døbefont, romansk (s. 4443). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Font, Romanesque*.

Fig. 42. Dåbsfad nr. 1, o. 1600, skænket af Oluf Rosensparre og Lisbeth Gyldenstierne 1611 (s. 4444). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Baptismal dish no. 1, c. 1600, donated by Oluf Rosensparre and Lisbeth Gyldenstierne in 1611.

sted Kirke (DK Maribo 991). Dette er som fadet i Sandholts Lyndelse prydet med deres våbenskjolde, navne og årstallet for donationen samt med navnene på deres anden svigersøn og datter,

Axel Brahe og Elisabeth Rosensparre (gift 1610). Lignende, men noget mindre fade findes desuden i bl.a. Thorsted (DK Tisted 402) og Klinte (DK Odense 5548).

Fig. 43. Oluf Rosensparre og Lisbeth Gyldenstierne's navne og våbenskjolde samt årstallet for deres donation. Detalje af dåbsfad nr. 1 (s. 4444). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Names and arms of Oluf Rosensparre and Lisbeth Gyldenstierne and the date of their donation. Detail of baptismal dish no. 1.

Fig. 44. Dåbsfad nr. 2, o. 1650 (s. 4446). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Baptismal dish no. 2, c. 1650.

2) (Fig. 44), o. 1650, nederlandsk arbejde. 40 cm i diameter. I bunden er en drevet fremstilling af en flakt ørn hvorover rigsæble og krone. På fanen er graverede bladranker med drevne drueklaser mellem stemplede borter; inderst en buefrise med liljer, yderst dobbelte ringe.¹²⁶ Fanen afsluttes af en rundstav. Beslægtede fade findes i bl.a. Særløse (DK KbhAmt 898), Lysabild (DK Sjyll 2415) og Tolstrup (DK Århus 4786).

Dåbskande (fig. 45), o. 1875, udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense.¹²⁷ Af tin, 27,5 cm høj, med cirkulær fod, urneformet korpus, svungen hank og kuplet låg med profileret lågknop. Under bunden mesterstempel »NF« samt Odenses lilje. Tilsvarende kander findes i mange andre kirker, bl.a. Hillerslev (s. 4317).

Fig. 45. Dåbskande, o. 1875, udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense (s. 4446). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Baptismal jug, c. 1875, made by Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense.

Fig. 46. Korbuekrucifiks, o. 1300 (s. 4448). Foto Arnold Mikkelsen 2024. — *Chancel arch crucifix, c. 1300.*

Fig. 47. Hoved af Kristusfigur, o. 1300 (s. 4448). Detalje af korbuekrucifiks. Foto Arnold Mikkelsen 2025. – Head of Christ figure, c. 1300. Detail of chancel arch crucifix.

Korbuekrucifiks (fig. 46), o. 1300, med korstræ fra 1800-tallet.¹²⁸ Den 132 cm høje figur hænger i strakte arme med åbne hænder. Hovedet (fig. 47) hælder mod højre, hofte er let forskudt mod venstre, og højre knæ er bøjet udad; foden er lagt over den venstre. Håret, der er delt af en skilning, falder ned over skuldrene, og skægget har snoede lokker. I hårkransen anes et leje for en oprindelig ttornekrone, mens spor af søm stammer fra fastgørelse af en sekundær tkrone. Ansigtet har sammentrukne øjenbryn over de åbne øjne med indskårne overlåg. Næsen er lige, og munden har let adskilte læber. Ribbenene er markerede og maven flad med karvskåret navle; sidesåret i højre side er muligvis sekundært. Lændeklædet har vulst med hængesnip ved venstre hofte og er

hæftet op fortil, så højre knæ blottes; stoffet danner knækkede folder. Fødderne, der er drejet let udad, har meget lange tæer. I issen er en tilpropet nedboring, og i bagsiden en udhuling, der er lukket med et formskåret rygbræt. Begge tommelfingre er fornyet, og højre hånds pegefingre og venstre storetå er delvist afbrækket. Det nyere korstræ, af fyrretræ, 180×147 cm, har rundede kanter. *Stafferingen*, fra 1800-tallet, omfatter brunt hår og skæg, rødlig hud med røde blodstænk og hvidt lændeklæde. Korset er sort. Krucifikset er restaureret 1995, hvor armene blev fastgjort, og det blev rensat, retoucheret og lakeret.¹²⁹ Det er ikke undersøgt for ældre farvespor.¹³⁰

Som nævnt (s. 4430) er krucifikset ældre end bygningen, og det må oprindeligt have været

tiltænkt en anden kirke. Det er et sjældent eksempel på fransk højgotik i Danmark. Blandt dets ældste sidestykker er et krucifiks i domkirken i Sens, gerne dateret o. 1260,¹³¹ mens to næsten ens franske krucifikser i Schnütgen-Museet i Köln og Segura i Spanien dateres 1280–1300.¹³² Krucifikset er næppe import, men kan tænkes udført i Odense eller Slesvig, der havde en levende tradition for højgotisk træskulptur.¹³³

1862 hang det på korets østvæg bag alteret.¹³⁴ Antagelig i forbindelse med opsætningen af den nuværende altertavle 1868 blev det flyttet til skibets nordvæg, hvor det fandtes 1886,¹³⁵ vel på den nuværende plads i fjerde fag.

Prædikestol (fig. 48), 1575, skænket af Erik Rud og Anne Hardenberg, oprindeligt opsat på et pulpitur foran $\dagger$ korbuen som en ($\dagger$)*lektorieprædikestol* (jf. ndf.). Foruden kurven på fem fag, der nu er opsat som en almindelig prædikestol på østsiden af pillen mellem andet og tredje fag (jf. fig. 83), er seks fag af pulpiturets brystning genanvendt i præste- og degnestolene på hver side af alteret (s. 4453 og 4456). Der er tale om et særdeles rigt udskåret arbejde i ungrenæssance, som ud over relieffer af korsfæstelsen og de fire evangelister har ornamentik i form af rulleværk, masker, frugtklaser og akantus.

Kurvens fem storfelter flankeres af korintiske halvsøjler med forskelligt udformede prydbælter med akantus, frugtklaser, engle- eller dyrehoveder; dele af kapitælerne bladværk er afbrækket. Postament- og frisefelterne adskilles af fyldingsfremspring, og mens førstnævnte har profilindrammede, glatte fyldinger, udfyldes frisefelterne af våbenskjolde med hjelmklæder af akantus, henholdsvis Erik Ruds fædrene og mødrene våben (Rud og Bølle) i første og andet fag (jf. fig. 48), og Anne Hardenbergs fædrene og mødrene (Hardenberg og Lykke) i fjerde og femte fag. I det centrale frisefelt er en rulleværkskartouche med et skjold med Jesusmonogram »IHS« ledsaget af daterende indskrift med reliefversaler: »Anno 1575« (jf. fig. 48). Gesimsen har indridsede dobbeltstreger over perlestav, og kronlisten har æggestav og tandsnit under en forkroppet, karnisprofileret afdækning.

I storfelterne er rulle- og beslagværkskartoucher med relieffer af de fire evangelister, klædt i folderige kjortler og kapper og hver især stående på en lille grund hvorunder en frugtklase (under Lukas dog en tungerækkende bladmaske). Over figurenes hoveder er deres navn anført med reliefversaler. I det midterste storfelt udfylder en korsfæstelsesscene hele feltet. Reliefferne viser fra opgangen: 1) (Fig. 49), *Lukas*, i trekvartprofil, med en opslået bog i venstre hånd og en pen i højre. Ved hans venstre side ligger oxen. Indskrift: »Lv-cas«. 2) (Fig. 50), *Mattæus*, vist frontalt med hovedet drejet mod venstre, en bog i højre arm og en pen i venstre hånd. Ved hans højre side knæler englen. Indskrift: »Matevs«. 3) (Fig. 51), *Korsfæstelsen*. Kristus hænger i vandrette arme. Hovedet, med tornekrone, er holdt lodret og trukket ned mellem skuldrene, ribbenene er markerede og benene parallelle med let bøjede knæ og højre fod lagt ind over venstre. Det kraftige lændeklæde er viklet om hofterne og ført ind mellem benene. Ved korsfoden ligger Adams kranium. Over Kristi hoved er et bånd med Pilati ord (»INRI«) med reliefversaler, og øverst Gudfader med udbredte arme i en skybræmme. Korset flankeres af Maria (tv.) og Johannes. 4) (Fig. 52), *Markus*, i profil med hovedet drejet mod beskueren, højre hånd på brystet og en bog i venstre hånd. Ved hans højre fod ligger løven. Indskrift: »Marcvs«. 5) (Fig. 53), *Johannes*, skæglos, vist frontalt med hovedet drejet mod venstre, højre ben krydset ind foran venstre og en bog i venstre hånd. Ved hans venstre side ligger ørnen. Indskrift: »Iohannes«.¹³⁶

Kurven er forsynet med en læsepult med ud-savet, kølbueformet hylde, formentlig fra første halvdel af 1800-tallet.¹³⁷ Opgangen er en kvartsvingstrappe i stolestaderækken, skærmet med et nyere fyldingspanel (jf. fig. 85).

Prædikestolen er lakeret mørkebrun med uægte forgyldte profiler, og også selve trappen er mørkebrun, mens panelet har lysere ådring. 1862 var stolen ferniseret med forgyldte lister.¹²

Som nævnt ovenfor er prædikestolen skænket 1575 af Erik Rud og Anne Hardenberg. Den var oprindeligt opsat som en karnap på et pulpitur foran $\dagger$ korbuen ved overgangen mellem

Fig. 48. Prædikestol, 1575, skænket af Erik Rud og Anne Hardenberg (s. 4447). Foto Arnold Mikkelsen 2024. –
Pulpit, 1575, donated by Erik Rud and Anne Hardenberg.

Fig. 49–50. Detaljer af prædikestol (s. 4449). 49. Lukas. 50. Mattæus. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Details of pulpit. 49. Luke. 50. Matthew.*

det nuværende andet og tredje fag (jf. s. 4417), altså en såkaldt *lektorieprædikestol*, og med denne placering er den omtalt af biskop Jacob Madsen 1589: »Prædickestoel mit for Choret«. ¹³⁸ Sådanne lektorieprædikestole blev fra 1570'erne opsat i mange kirker, men kun to er bevaret i deres oprindelige sammenhæng, nemlig Ulfborg (Ringkøbing Amt) og Thise (Hjørring Amt). I flere tilfælde er selve prædikestolen imidlertid som i Sandholts Lyndelse genanvendt som almindelig prædikestol; på Fyn gælder det bl.a. Gestelev (1581, s. 3657), Åstrup (1574–82, s. 3116), Davinde og Rolfsted (hhv. 1599 og 1593, *DK Odense* 3679 og 3825). ¹³⁹

Billedskæreren bag prædikestolen er ukendt, og der er ingen nære paralleller til den på Fyn (jf. også s. 4461). Sandsynligvis blev den taget ned og genopsat som en almindelig prædikestol i kirkens sydside på sin nuværende plads på østsiden af pillen mellem andet og tredje fag,

da bygningen 1623 blev forlænget mod øst (s. 4421), mens pulpiturets brystning blev genanvendt som forpanel i en præste- og en degnestol, der fik plads i koret på hver sin side af alteret.

†*Prædikestolsbeklædninger.* 1) O. 1862, af rødt klæde, dækkende prædikestolens overkant samt læsepulten. 1885 blev der monteret guldgaloner langs kanten. ¹² 2) En tilsvarende beklædning blev afmonteret i 1990'erne. ¹⁴⁰

Stolestaderne (jf. fig. 23 og 85) er antagelig fra slutningen af 1500-tallet med senere tilføjelser. De er opstillet i to rækker, og forrest i hver række er en herskabsstol med fire gavle fra 1576 (s. 4459). De øvrige stole, der alle har 125 cm høje, glatte endegavle, som foroven afsluttes af en vandret profil hvorover en profileret trekantgavl, (jf. fig. 54) fordeler sig i to grupper:

a) Gruppen omfatter de tre første stole i hver side. ¹⁴¹ De seks gavle er bredere (34 cm) end de

øvrigte stolegavle (27 cm), stolene har samtidige fyldingsryglæn, og de er lukket med fyldingslåger, som ligeledes kan være oprindelige og hænger i forskelligt udformede hængsler (jf. fig. 22 og 85).¹⁴² Som indledning til disse stole er i begge sider anbragt en lodret gennemskåret, halv stolegavl i umiddelbar tilslutning til den foranstående herskabsstols bageste gavl (jf. fig. 72 og 74), formentlig en konsekvens af istandsættelser i anden halvdel af 1800-tallet (jf. ndf.). Stolene er nu indrettet som vendestole med sæde på begge sider af ryglænet.

b) Gruppen omfatter 13 stolestader med i alt 15 gavle i sydsiden og 17 stolestader med tilsvarende antal gavle i nordsiden; heraf er de bageste gavle i sydrækken vistnok af nyere dato.¹⁴³ Ryglænene, fra 1863, har kvadratiske fyldinger (jf. fig. 13), og sæderne, der er øget i bredden,

Fig. 51–53. Detaljer af prædikestol (s. 4449). 51. Korsfæstelsen. 52. Markus. 53. Johannes. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Details of pulpit. 51. Crucifixion. 52. Mark. 53. John.*

har svejftet profil. For- og bagpanelerne ved udgangen til våbenhuset er glatte og samlet af lodrette brædder.

På toppen af samtlige trekantgavle er cylinderformede *lyseholdere* af brunmalet metal fra o. 1900, og på de skrå flader er spor efter tilsvarende, flankerende *†lyseholdere*. Flere gavle har desuden på bagsiden monteret halvcirkulære beslag af smedjern til ældre lyseholdere (jf. herskabsstolene ndf. og fig. 80-81). Endelig har samtlige gavle på forsiden en moderne lyseholder af messing.

Staffering. Stolestaderne er egetræsådrede, hvilket også var tilfældet 1862;¹² gavltrekanten har sort profil og i feltet et rødbrunt, liljeagtigt ornament med sort kontur. 1988 konstateredes, at gavlene har mindst fire farvelag, hvoraf det ældste er blågråt, men der er ikke foretaget egentlige farveundersøgelser.¹⁰¹

Stolestaderne er antagelig udført i slutningen af 1500-tallet i forbindelse med inventarfornyelserne efter kirkens ombygning til langhus (s. 4420 og 4431). Deres opstilling må antages at være ændret o. 1623, da kirken blev forlænget og koret sandsynligvis rykket et fag mod øst. Stoleværket fremstår da også med spor efter ændringer og istandsættelser, som der ikke umiddelbart kan redegøres nærmere for, og arbejderne belyses ikke i de skriftlige kilder. 1825 blev stoleværket beskrevet som uden mangler.¹⁴⁴ 1863 blev staderne vest for prædikestolen forsynet med ryglæn med skråpulte,¹² og 1895/96 blev sæderne gjort bredere, så de var mere bekvemme.¹² Der må desuden være foretaget mindre ændringer af stolestaderne i vestenden i forbindelse med nedtagningen af en *†kalorifer* (s. 4429).

Præstestole. 1) (Fig. 55), sandsynligvis opført o. 1623 sammen med degnestol nr. 1 (ndf.) i forbindelse med østudvidelsen. Hver stol består af et forpanel, der er genanvendt fra *†*lektorieprædikestolens pulpitur fra 1575, og en gavl, der ligeledes hører til renæssanceinventaret fra 1575/76. De øvrige dele – for hver stol omfattende to gavle, et bagpanel, en fyldingslåge, et pultbræt og et sæde – kan ligeledes være fra 1500-tallets slutning, men deres oprindelige sammenhæng er uvis.

Fig. 54. Stolestadegavl, slutningen af 1500-tallet (s. 4451). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Pew end, end of the 1500s.*

Forpanelet (jf. fig. 55), fra 1575, er genanvendt fra *†*lektorieprædikestolens pulpiturbrystning. Det måler 104×180 cm og omfatter tre fag samt en smal stribe af et fjerde fag ved væggen. Som på prædikestolen flankeres fagene af korintiske

Fig. 55. Præstestol nr. 1, sandsynligvis opført o. 1623 med paneler og gavle fra 1575-76 (s. 4453). Foto Arnold Mikelsen 2024. – Priest's chair no. 1, likely built in c. 1623, with panels and walls from 1575-76.

halvsøjler med prydbælter med forskellig udsmykning sat foran glatte rammestykker; regnet fra væggen optræder dyreprofiler, akantusmontant, frugtbundt og akantusløv. Søjlekapitælernes bladværk er delvist afbrækket. Postamentet og frisen har fyldingsfremspring, i postamentfelterne er glatte fyldinger, og også gesimsen og kronlisten svarer til prædikestolen. I frisefelterne er rulleværkskartoucher med stærkt fremspringende, individuelt udformede mands- og kvindebuster iklædt samtidsdragter og flankeret af

blomster eller liljeornamenter. Fra væggen ses en kvinde med hoved- og halslin mellem store, fligede rosetter, dernæst en yngre, skæglos mand med blød hat og plisseret krave mellem akantusrosetter (fig. 56) og endelig en yngre, barhovedet kvinde med opsat hår og plisseret krave mellem liljeornamenter og halvcirkelmedaljoner med mandsprofiler (fig. 57). I storfelterne er rulle- og beslagværkskartoucher med dydefigurer, som klædt i folderige gevandter står barfodede på en lille grund. Over deres hoveder er identificeren-

Fig. 56-57. Reliefbuster på præstestol nr. 1 (s. 4453). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Relief busts on priest's chair no. 1.*

de navne anført med reliefversaler på en blanding af latin, plattysk og dansk.¹⁴⁵ Fra væggen ses: 1) (Fig. 58), *Håbet*, fremstillet som en mand med front mod beskueren og hænderne samlet foran livet, men uden sin vanlige attribut (et anker). Han flankeres af frugtophæng. Indskrift: »Spes. Der Hoenvng«. 2) (Fig. 59), *Styrken*, vist frontalt som en kvinde med håret oprullet i volutter ved ørerne og blottet bryst. Underkroppen er drejet mod venstre, og med højre hånd griber hun om en søjle, hvis udformning svarer til søjlerne på panelets rammeværk. Hun flankeres af frugtbundter, der udgår fra kartoucherammen. Indskrift: »Fortitvdo. De Sterched«. 3) (Fig. 60), *Mådeholdet*, vist som en let foroverbøjet kvinde i trekvartprofil med hovedklæde, blottet bryst og krydsede ben. Hun holder en skål i hver hånd og hælder væske fra den ene til den anden. Hun flankeres af frugtbundter, hvoraf det højre udgår fra et overflødigshorn. Indskrift: »Temperancia. De Madighed«.

Den forreste gavl mod syd (jf. fig. 61), 1575/76, må ligeledes være genanvendt, men dens oprindelige sammenhæng er ukendt; formentlig har den indgået i stoleværket (jf. herskabsstole ndf.). Gavlen, 136×21 cm, er sekundært beskåret foroven og tilføjet en trekantet profilramme.¹⁴⁶ Forsiden har reliefudsmykning i form af en blad-

mand i profil med krøllet hår, bred næse og langt skæg. Overkroppen er nøgen med markerede ribben, og underkroppen udgøres af volutoprul-le akantusranker, hvoraf den ene ender i en fugle- eller delfinlignende profil. I højre hånd holder manden et træ med blottede rødder og akantusløv, der forgrener sig over ham og foroven løber ud i dyreprofiler med spidse ører og åbne gab, alt udfoldet symmetrisk omkring en midterakse og afsluttet af yderligere to profilhoveder med brede næser og åbne gab i det nuværende gavlfelt.¹⁴⁷ Gavlens inderside er glat.

Forgavlen mod nordvæggen (jf. fig. 55) og den bageste gavl mod syd (jf. fig. 61), henholdsvis 148×14 cm og 133,5×25 cm, synes begge at være genanvendt og kan stamme fra slutningen af 1500-tallet.¹⁴⁸ De har udsvejfet, nærmest æbleformet afslutning foroven.

Stolen er lukket med en fyldingslåge, som også kan være af ældre dato; den er hængslet til den bageste gavl med moderne hængsler (jf. fig. 61). Bagpanelet er et fyldingspanel sammensat af forskellige stykker, og sædet, der er øget i bredden, har svejftet kontur. Fortil har stolen skråtstillet pultbræt hvorunder fyldingspanel. Mellem forgavlne var i slutningen af 1800-tallet opsat gardiner (jf. fig. 22 og 83),¹⁴⁹ og på renæssancegavlen er desuden spor efter lyseholdere.

Fig. 58-60. Detaljer af præstestol nr. 1 (s. 4455). 58. Håbet. 59. Styrken. 60. Mådeholdet. Foto Arnold Mikelsen 2024. – *Details of priest's chair no. 1. 58. Hope. 59. Fortitude. 60. Temperance.*

Præstestolen er brunlakeret, dog har lågen og den bageste gavl lysere egetræsådring. Den står i korets nordøsthjørne (jf. fig. 24).

2) (Fig. 68), antagelig 1900-tallets begyndelse, en armstol af egetræ. Ryggen har to smalle, lodrette gennembrydninger under kopstykke med cirkelrosetter og trekantgavl, og opstanderne og armlænene har volutafslutning. Sæde og ryg er polstret med rødt fløj. I korets nordside.

Degnestole. 1) (Fig. 62), sandsynligvis opført o. 1623 sammen med præstestol nr. 1 (ovf., s.d.) af

genanvendte materialer, til dels fra renæssanceinventaret fra 1575-76.

Forpanelet (jf. fig. 62), fra 1575, er genanvendt fra (†)lektorieprædikestolens pulpiturbrystning. Det måler 104×177 cm, omfatter tre fag samt en smal stribe af et fjerde fag ved væggen og svarer til forpanelet i præstestol nr. 1 (s.d.).¹⁵⁰ Regnet fra alteret (nord) rummer frisefelternes rulleværkskartoucher en fremspringende buste af en mand med fuldskæg og båndomvundet, fjerprydet hat, flankeret af akantusløv, en opsats

Fig. 61. Præstestol nr. 1 med prydgavl fra 1575/76, set mod nord (s. 4455). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Priest's chair no. 1 with ornamental pew end from 1575/76, looking north.*

Fig. 62. Degnestol nr. 1, sandsynligvis opført o. 1623 med paneler og gavle fra 1575-76 (s. 4456). Foto Arnold Mikelsen 2024. – Parish clerk's chair no. 1, presumably built in c. 1623, with panels and walls from 1575-76.

med akantusranker, frugter og volutter, der i hver side er støttet af en putto, og nærmest væggen en fremspringende buste af en kvinde med tætsiddende, rosetprydet hue, flankeret af akantusslyng, der i den ene side har dyreprofil. Dydefigurerne i storfelterne tæller, ligeledes regnet fra alteret: 1) (Fig. 63), *Tålmodigheden*, vist som en kvinde med front mod beskueren, kunstfærdigt, flettet hår og blottet bryst. Hun holder med venstre hånd om højre overarm og rækker ned mod et lam, der står ved hendes venstre side. Hun flankeres af frugt- og blomsterklaser, der hænger i bånd fra rammens overside. Indskrift: »Patienta. Der talmodighed«. 2) (Fig. 64), *Klogskaben*, gengivet

som en mand med Janushoved, det ene ansigt med skæg, det andet uden. Han holder et spejl op foran det ene ansigt og har venstre arm foran livet. Han ledsages af frugtklaser med blomsterstande, der er bundet med bånd, som udgår fra rammens sider. Indskrift: »Prvdencia. Der forsinlig«. 3) (Fig. 65), *Kærligheden*, fremstillet som en kvinde med hovedklæde og blottet bryst. Foran hende står et lille, rygvendt barn, som med højre hånd rækker en pære op til et nøgent spædbarn i kvindens arme. Spædbarnet holder med højre arm om hendes nakke og rækker venstre arm ned mod frugten. Indskrift: »Caritas. De Kierlighed«.

Fig. 63–65. Detaljer af degnestol nr. 1 (s. 4458). 63. Tålmodigheden. 64. Klogskaben. 65. Kærligheden. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Details of Parish clerk's chair no. 1. 63. Patience. 64. Prudence. 65. Charity.*

Den forreste gavl mod nord (jf. fig. 66), fra 1575/76, måler 139×21 cm og har som gavlen på præstestol nr. 1 formentlig indgået i stoleværket (jf. herskabsstole ndf.). Som denne er den sekundært beskåret foroven og tilføjet en trekantet profilramme.¹⁴⁶ Forsidens reliefudsmykning viser en akantusmontant, der vokser fra en kurv med frugter. Kurven hviler på hovedet af en hermelignende mandsfigur, som støtter den med sine oprakte arme. Han har langt skæg og nogen overkrop med beslagværk, og han udgår fra et va-

seformet, draperiprydet skaft. Gavlens inderside er glat.

Forgavlen mod sydvæggen (jf. fig. 62) og den bageste gavl mod nord (jf. fig. 66), henholdsvis 136×14 cm og 140×24 cm, har udsvejft afslutning som gavlene på præstestolen; i det halvrunde topfelt har sidstnævnte en halvros i relief. Stolen er lukket med en fyldingslæge, som er hængslet til den bageste gavl med moderne hængsler (jf. fig. 66). Bagpanelet er et fyldingspanel, og sædet, der er øget i bredden, har svejft

Fig. 66. Degnestol nr. 1 med prydgavl fra 1575/76, set mod syd (s. 4459). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Parish clerk's chair no. 1 with ornamental pew end from 1575/76, looking south.*

Fig. 67. Graffiti på degnestol nr. 1 (s. 4461). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Graffiti on parish clerk's chair no. 1.*

kontur. Mellem de forreste gavle er et skråtstillet pultbræt og under dette et fyldingspanel, hvortil er fastgjort en hylde. Der er spor efter gardiner og lysholdere som på præstestolen.

Pultbrættet (fig. 67) har indridsede *graffiti* i form af initialer og årstal, der regnet fra væggen bl.a. omfatter: »AIS 1711«, »HBD 1710(?)«, »BRAAT 1798« (Laurits Braat, degn 1798–1815),¹⁵¹ »PI« (antagelig Peder Jørgensen, degn 1718–45),¹⁵¹ »1790 Jacobsen 1815« (versaler), en bygningslignende stregetegning med adskillige vindfløje samt initialerne »ACDICS« og endelig »IFI«.

Debnestolen er brunlakeret; dog har lågen og den bageste gavl lysere egetræsådring. Den står i korets sydøsthjørne (jf. fig. 24).

Som anført ovf. (s. 4451) er der ingen nære paralleller til billedskærerarbejdet i det fynske materiale. Brystningspanelernes fremspringende buster kan minde om busterne på den lidt ældre prædikestol i Egense fra o. 1560 (s. 1935), men træskærerarbejdet i Sandholts Lyndelse er grovere og mere fladedækkende end i Egense, og et værkstedsfællesskab kan ikke påvises.

2) (Jf. fig. 69), 1896,¹² af fyrretræ, i nyrenæssance. En armstol med svungne armlæn, svejftet kopstykke med volutter og muslingeornament samt ryg med udsavet midtbaluster. Opstandere og ben er drejede. Stolen er egetræsådræt, og sædet er polstret med mørkerødt stof. I korets sydside.

Fig. 68. Præstestol nr. 2, antagelig 1900-tallets begyndelse (s. 4456). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Priest's chair no. 2, presumably from the beginning of the 1900s.*

To *herskabsstole* (fig. 70 og 73), 1576, for Erik Rud og Anne Hardenberg, er opsat forrest i stolestaderækkerne.¹⁵² Stolene, der formentlig altid har stået som de forreste, må antages at være flyttet mod øst i forbindelse med kirkens udvidelse 1623. En *tdør* i sydmuren har givet adgang til sydsidens stol (jf. s. 4422).

Hver stol har to prydgavle mod midtergangen med reliefudsmykning samt to glatte gavle mod væggen. Foroven har alle otte gavle en aftrappet, vandret profil, der markerer overgangen til en frise med indskrift med reliefversaler, og de afsluttes af en profileret trekantgavl.

Gavlene i sydsidens stol omfatter: a) (Fig. 71). Den forreste gavl mod midtergangen, 160,5 cm høj, har på fladen våbenskjold for Rud med hjelmklæde af akantus hvorunder akantusbladmaske i rombeformet profilramme. På frisen er en rulleværkskartouche med indskrift: »Erick Rvdt«. Gavlfeltet, der kantes af lister med dobbeltstreger, har udskæring på begge sider: på forsiden et kerubhoved, på bagsiden en rulleværksroset (fig. 80). b) (Fig. 72). Den bageste gavl mod

midtergangen, 159 cm høj, har våbenskjold for Hardenberg med hjelmklæde af akantus og mandsmaske med kraftigt tveskæg i rombeformet ramme forneden. Frise og gavlfelter som forrige, dog med indskriften: »Frve Anne H«. c) (Fig. 76). Den forreste gavl mod væggen, 161 cm høj, har frise med indskrift: »Anno Domi(ni)«, profillister med dobbeltstreger og i gavlfeltet en roset. Bagsiden er glat.¹⁵³ d) (Fig. 77). Den bageste gavl mod væggen, 161 cm høj, har tilsvarende udformning, indskrift: »1576«.¹⁵⁴

Gavlene i nordsidens stol omfatter: a) (Fig. 75). Den forreste gavl mod midtergangen, 153 cm høj, har på fladen våbenskjold for Rud med hjelmklæde af akantusranker hvorunder dyremaske (løve?) i rombeformet ramme. Masken har langt hår eller manke, små runde ører, panderynker over tætsiddende øjne, akantusskæg og lang, båndlignende moustache med oprullete ender. I de øvre svikler er dyreprofiler med udrakte tunger, og i de nedre svømmefugle med åbne næb. Frisen og gavlfelterne svarer til den forreste prydgavl i syd.¹⁵⁵ b) (Fig. 74). Den ba-

Fig. 69. Degnestol nr. 2 med tilhørende bord, 1896 (s. 4461 og 4465). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Parish clerk's chair no. 2 with matching table, 1896.*

Fig. 70. Herskabsstol i sydsiden, 1576, for Erik Rud og Anne Hardenberg (s. 4462). Foto Arnold Mikkelsen 2024.
– *Southern family pew, 1576, for Erik Rud and Anne Hardenberg.*

geste gavl mod midtergangen, 155 cm høj, har våbenskjold for Hardenberg med hjelmklæde af akantusranker, der løber ud i maskeprofiler, fra hvis munde udgår frugter, og derunder en rombeformet ramme med en bladmaske i profil og udrakt, tvedelt tunge. I de øvre svikler er fugleprofiler, i de nedre svaner, alle med akantus fra næbbet. Frisen og gavlfelterne svarer til den bageste prydgavl i syd. c-d) (Fig. 78-79). Gavlene mod væggen svarer til væggavlene i syd; den bageste, 155 cm høj, har indskrift »Anno Domini«, den forreste, 156 cm høj, »1576«.¹⁵⁶

Herskabsstolene har samtidige for- og rygpaneller med fyldinger (jf. fig. 85) og nyere, glatte paneler mod væggene. De er lukket med samti-

ge låger med spejlfyldinger ophængt mellem tilsvarende, faste sidestykker (jf. fig. 70 og 72). Sydsidens låge hænger i kraftige bukkehornsbeslag, mens nordsidens låge hænger i nyere beslag.¹⁰¹

Prydgavlene samt den forreste væggavl i nord har på toppen en cylinderformet lyseholder af brunmalet metal fra o. 1900, og på de skrå sider er spor efter tilsvarende, flankerende tlyseholdere. På gavlfelternes bagside er monteret et eller to halvcirkulære beslag af smedjern til ældre lyseholdere; på nordsidens lidt lavere gavle er beslagene brutalt placeret hen over gavlfeltets udskårne roset (fig. 80-81). På lågernes sidestykker er moderne lyseholdere af messing (jf. også stolestaderne s. 4453).

Fig. 71-72. Prydgavle på herskabsstolen i sydsiden (s. 4462). 71. Øst. 72. Vest. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Ornamental pew ends on the southern family pew. 71. East. 72. West.*

Fig. 73. Herskabsstol i nordsiden, 1576, for Erik Rud og Anne Hardenberg (s. 4462). Foto Arnold Mikkelsen 2024.
– Northern family pew, 1576, for Erik Rud and Anne Hardenberg.

Prydgavlene samt væggavlens frise og trekantgavl er mørklakerede, mens det øvrige har lysere egetræsådring som stolestaderne.

Som nævnt har herskabsstolene efter al sandsynlighed også oprindeligt stået forrest i stolerækkerne. Ved udvidelsen 1623 må de antages at være flyttet mod øst. De er tidligst omtalt 1743 af sognepræst Niels Nykirk som 'fire stole på hver side i kirken til gårdens (dvs. Sandholts) folk'.¹⁵⁷ Stolene fremstår med spor af reparationer, som der ikke kan redegøres nærmere for. Den nuværende opstilling kan være etableret i forbindelse med ombygningerne af stolestaderne i anden halvdel af 1800-tallet (jf. s. 4453).

Løse stole, nyere, af bejdsset eg med ryg med to tværstivere og sæde polstret med mørkerødt stof. Der står ti stole ved korets langvægge (jf. fig. 24) og to ved orglet.

† *Bænke* til korbørnene, omtalt 1825-26, da de skulle repareres,⁵⁹ og 1862.¹² Bænkene stod ved alteret.

Bord (jf. fig. 69), 1896,¹² til degnen, udført af fyrretræ i nyrenæssance med kannelering, diamantbosser og drejede ben. Under pladen er en skuffe. Bordet er egetræsådreret og står i korets sydside foran stolestaderne.

Servante, 1903,¹² af metal, en cylinder på løvefodder med låge i forsiden samt fladt låg. Malet med lys egetræsådring. I ligkapellet.

Fig. 74-75. Prydgavle på herskabsstolen i nordsiden (s. 4462). 74. Vest. 75. Øst. Foto Arnold Mikkelsen 2024. –
Ornamental pew ends on the northern family pew. 74. West. 75. East.

Fig. 76-77. Gavle ved væggen i herskabsstolen i sydsiden (s. 4462). 76. Øst. 77. Vest. Foto Arnold Mikkelsen 2024.
 – Pew ends at the church wall on the southern family pew. 76. East. 77. West.

Fig. 78-79. Gavle ved væggen i herskabsstolen i nordsiden (s. 4463). 78. Vest. 79. Øst. Foto Arnold Mikkelsen 2024.
 – Pew ends at the church wall on the northern family pew. 78. West. 79. East.

Fig. 80-81. Bagsiden af to af herskabsstolenes prydgavl med sekundære beslag til lyseholdere (s. 4463). 80. Den østlige gavl i sydsiden. 81. Den vestlige gavl i nordsiden. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *The backs of two of the ornamental pew ends of the family pews with secondary mountings for candle-holders. 80. The eastern end in the south side. 81. The western end in the north side.*

Vægpaneler. Langs tårnrummets vægge er opsat fyldingspaneler, formentlig fra anden halvdel af 1800-tallet, med høj- og tværrektangulære fyldinger i glat rammeværk under en flad afdækning (jf. fig. 13). Panelerne står med mørk egetræsådring.

†*Skab*, antagelig senmiddelalderligt, omtalt 1589.²

Pengeblok (fig. 82), antagelig slutningen af 1500-tallet, af eg, beslået med jernbånd og -plader, 113 cm høj. Blokken, der hviler på et postament med tovsnoning foroven, har dukatmønstret skaft afsluttet af en flad kapitæl med æggestav over tandsnit. Skaftets hjørner er forstærket med jernbånd, forneden er et tilsvarende bånd, og det fremspringende blokhuis er helt dækket af jernplader. Forsidens låge har to hængsler forneden og er sikret med to tværgående bånd, der

Fig. 82. Pengeblok, antagelig slutningen af 1500-tallet (s. 4468). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Poor box, presumably from the end of the 1500s.*

Fig. 83. Indre set mod øst, o. 1900. Foto i Vester Hæsing-Sandholts Lyndelse Arkiv. – Interior, looking east, c. 1900.

hver især er fastgjort til en lås på hver side af huset. Låget er fladt med pengerille og har ved kanten spor af to hængsler, hvorfra to tjernbånd har løbet hen over det og mødtes i en spids, der har været fastgjort til yderligere en lås på siden af huset. Skaftet er egetræsådet, og huset er sortmalet. Blokken står i tværgangen ved udgangen til våbenhuset; i slutningen af 1800-tallet stod den ved et stolestade i skibets nordside (jf. fig. 83).

†Pengebøsse (jf. fig. 83), omtalt 1862,¹² af messing, keglestubformet med kuplet låg.

Klingpung, første halvdel af 1800-tallet,¹² 107 cm lang, med skaft af drejet, sortmalet træ, dølge af messing og pose af rødt fløj med frynse og kvast af metaltråd samt for af hvidt lærred; posen er meget ødelagt. Til skaftet er med ståltråd fastgjort en lille klokke af metal.

Dørfloje. Udvendige. 1) (Jf. fig. 6), 1949, efter tegning af Andreas Jensen, Svendborg.⁹² Dobbeltfløj hvorover spidsbuet vindue med krydsende spros-

Fig. 84. Kirkstævnetavle, 1800-tallets første halvdel (s. 4471). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Parish meeting board, first half of the 1800s.

Fig. 85. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Interior, looking west.

ser i tilsvarende gerigt. Fløjene har på ydersiden påsatte, flade pilastre med kapitæler, mens inder-siden er beklædt med lodrette brædder. Geriget er egetræsådtret, fløjenes yderside er rødbrun med gråbrune pilastre, og indersiden er gråbrun. På den ene fløj er et stort langskilt af sortmalet smedjern med rosetformet afslutning foroven. I våbenhuset.

2) Formentlig o. 1949, tofløjet gitterlåge af træ, indsat i indgangen i våbenhuset. Hver fløj er vandret delt i to og afsluttes foroven af udsavede liljeknopper; tremmerne er retkantede. Lågen er malet gråbrun.

3) (Jf. fig. 12), anden halvdel af 1900-tallet, en fladbuget, rødbrun bræddefløj. I trappehuset.

4) (Jf. fig. 12), nyere, rødmalet bræddefløj med staldørslukning i redskabsrummets vestvæg.

Indvendig dørfløj, formentlig 1877-78, fladbuget dobbeltfløj i tilsvarende gerigt, hver fløj har fire fyldinger. Egetræsådtret med greb af messing. Mellem skib og våbenhus.

Et *†herskabspulpitur* kan være omtalt 1832, da det var blevet taget ned (jf. s. 4426).¹⁹

Orgel (jf. fig. 13), 1976, med seks stemmer, ét manual og pedal. Bygget af Henning Jensens Orgelbyggeri, Odense. Disposition: Manual (C-g³): Gedakt 8', Fugara 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Gemshorn 2'. Pedal (C-f¹): Subbas 16'. Manualkobling. Orglet, som er et typeorgel, er placeret på gulvet i tårnrummet med østvendt facade og spillebord. En skranke af fyldingspanel med lys egetræsådring indrammer orglet mod øst; placering og indramning skete ved arkitekt Ebbe Lehn Petersen.

†*Orgel*, 1932,¹⁵⁸ med fem stemmer, bygget af Eggert Froberg, Odense. Disposition (C-f¹): Bordun 16', Principal 8', Salicional 8', Oktav 4', – Mixtur 2 kor. Oktavkobling. Pneumatisk aktion. I spillebordet var der en vakant registervippe benævnt Oktav 2, og i mixturen var der kun piber i det ene kor.¹⁵⁹ Orglet indeholdt til dels pipe-materiale fra 1800-tallet.¹⁶⁰ Orglet var placeret

Fig. 86. Lysekrone nr. 1, 1787, skænket af Hans Nobel Nørager (s. 4471). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Chandelier no. 1, 1787, donated by Hans Nobel Nørager.*

på gulvet i tårnrummet med østvendt facade og spillebord mod nord. Facaden havde attrappiber af sølvbronzeret zink.¹⁶¹

Salmenummertavler (jf. fig. 22–23 og 83), første halvdel af 1800-tallet,¹² 120×42,5 cm, med svejftet afslutning foroven og ophængningshul; til skydenumre. Fem sortmalede tavler med indskrift med hvid fraktur »Efter Prædiken« er ophængt på pillerne i skibet; to tilsvarende med indskriften »Daab« og »Nadver« er hensat bag orglet. Skydebrikkerne er sorte med hvide cifre. Tavlerne er øget i længden foruden.

Kirkestævnetavle (fig. 84), første halvdel af 1800-tallet,¹² 28,3×20 cm, med svejftet overkant og hjerteformet hul til ophæng. Tavlen er sortmalet med indskrift med hvidlig fraktur: »Lyses til Sognestævne«. I ligkapellet.

Lysekroner. 1) (Fig. 88), 1787, skænket af justitsråd Hans Nobel Nørager. En lille krone med seks s-slyngede, fligede arme med flade lyseskåle og kegleformet stamme afsluttet af en hængeskugle med profileret knop foruden og en ring til ophæng foroven. På hængeskuglen er graverede blad- og blomsterranker samt giverindskrift med

Fig. 87. Jordpåkastelsesspade, 1821, skænket af sognepræst Claus Schönning Tryde (s. 4472). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Funeral shovel, 1821, donated by the parson Claus Schönning Tryde.*

Fig. 88. Klokke nr. 1, 1639, støbt af Baltzer Melchior, Flensborg, og skænket af Birgitte Rosensparre (s. 4472). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – *Bell no. 1, 1639, cast by Baltzer Melchior, Flensburg, and donated by Birgitte Rosensparre.*

skriveskrift: »Hans Nobel Nørager October 1787«; tilsvarende ranker er graveret på stammens øverste led. Kronen, der tidligere hang i andet fag (jf. fig. 22 og 83), er ophængt i fjerde fag i en sortmalet jernstang med forgyldte kugler og en hånd forneden, som griber om en ring til ophæng.

2) 1959,¹⁶² barokkopi med otte s-slyngede arme med delfinled og mandsprofiler i de indre slyng hvorover otte flade pyntebøjler; endvidere balusterskaft afsluttet af hængekugle med stærkt profileret knop forneden og ring til ophæng foroven. Kronen hænger i andet fag i en stang af sortmalet jern med forgyldte kugler.

Jordpåkastelsesspade (fig. 87), 1821, skænket af sognepræst Claus Schønning Tryde. Den 91 cm lange spade har rundt skaft af træ og blad af jern med indskrift i form af initialer og årstal: »CST 1821«. Spaden er ophængt i våbenhuset.

Klokker. 1) (Fig. 88), 1639, støbt af Baltzer Melchior, Flensborg, bekostet af Birgitte Rosensparre. 91 cm i diameter. Om halsen er en buefrise ledsaget af bladværk og kuglestav og derunder mellem rundstave en indskrift på latin med versaler og med rosetter som skilletegn: »Baltasar Melchior me fecit soli Deo gloria Anno Domini 1639« (Baltzer Melchior gjorde mig. Gud alene æren. År 1639). På legemet er tre vå-

benskjolde for Birgitte Rosensparre og hendes afdøde ægtemand og søn (fig. 89-91). Deres navne er anført med versaler og rosetskilletegn, fra venstre: »Corfidt Rvd« med Rud-våben, »Birritte Roesensparre« med Rosensparre-våben og »Otte Rvd« med Rud-våben.¹⁶³ Ved overgangen til slagkanten og på selve kanten er rundstave, og klokken hænke er prydet med skæggede mandsmasker.

Baltzer Melchior har udført klokker til adskillige fynske og sønderjyske kirker: i 1639 således også til Dreslette (Odense Amt), Hillerslev (s. 4327) og Lyø og senere til bl.a. Ulbølle (1652, s. 3239) og Svendborg Vor Frue (1656, s. 368).

Klokken hænger i en vuggebom fra 1936 i klokkestolen mod øst.⁹²

Fig. 89-91. Våbenskjolde og navne på klokke nr. 1 (s. 4472). 89. Birgitte Rosensparre. 90. Otte Rud. 91. Corfitz Rud. Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Arms and names on bell no. 1. 89. Birgitte Rosensparre. 90. Otte Rud. 91. Corfitz Rud.

Fig. 92. Klokke nr. 2, 1858, støbt af M. P. Allerup, Odense, bekostet af Hans Nobel Nørager (s. 4473). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Bell no. 2, 1858, cast by M. P. Allerup, Odense, paid for by Hans Nobel Nørager.

2) (Fig. 92), 1858, støbt af M. P. Allerup, Odense, bekostet af kammerherre Hans Nobel Nørager. 82 cm i diameter. Om halsen er to bånd indrammet af rundstave. I det øvre er en mænderbort og i det nedre en støberindskrift med reliefversaler: »Støbt af M. P. Allerup Odense«; derunder er en bort af hængelade. På legemet er giverindskrift, ligeledes med versaler: »Bekostet omstøbt af kammerherre Nobel Nørager til Sandholdt i aaret 1858«.

Klokken hænger i en vuggebom fra 1936 i klokkestolen mod vest.⁹²

†Klokker. 1589 havde kirken to klokker. Den ene var faldet ned, og biskop Jacob Madsen forlangte, at den straks skulle omstøbes, hvilket må antages at være sket kort efter.² 1639 blev den største af de to klokker omstøbt til den nuværende klokke nr. 1. 1755 fremgår, at den anden og mindre klokke var uden indskrift.¹⁶³ Den blev 1858 omstøbt til den nuværende klokke nr. 2.

Fig. 93. *Lyse- eller mindeskjolde, o. 1850, over et medlem af familiens Nørager (s. 4475). I Museum Odense. Foto Arnold Mikkelsen 2020. – *Candle or memorial shields, c. 1850, for a member of the Nørager family.

GRAVMINDER

(†) *Gravkrypter*. 1) Antagelig indrettet o. 1570 af Erik Rud og Anne Hardenberg i forbindelse med opførelsen af langhuskoret, dvs. under det nuværende andet fag (s. 4421). Krypten er tidligst omtalt 1589 af biskop Jacob Madsen, dog i Vester Hæsing Kirke, hvilket efter alt at dømme skyldes en sammenblanding med Sandholts Løndelse (jf. s. 4397): »En stor Kieller, Erik Rud, Frue Anne oc andre ligger vdj». ¹⁶⁴ Jf. også nr. 2 ndf.

Begravede: Sandsynligvis Anne Hardenberg, †1575, og Erik Rud, †juni 1577, begr. 7. aug. 1577; ¹⁶⁵ Erik Rud †3. dec. 1610 (†kiste nr. 1, s. 4475), muligvis flyttet til (†)gravkrypt nr. 2.

2) Antagelig indrettet 1623 af Corfitz Rud og Birgitte Rosensparre i forbindelse med forlængelsen af langhuskoret, dvs. under det nuværende kor, med adgang via en trappe i midtergangen (jf. s. 4423). Det er muligt, at der er etableret forbindelse mellem de to krypter, der herefter kan have fremtrådt som én, men da de begge er utilgængelige, kan det ikke afgøres (jf. s. 4424). Krypten er omtalt 1743 som 'en herlig begravelse'. ¹⁵⁷ 1755 rummede den 'mange' kister, heraf nogle med

†kisteplader, som blev delvist afskrevet (jf. ndf.). Andre kister var betrukket med læder, men uden indskrift. ¹⁶³ O. 1790–1800 skal en del kister være fjernet fra krypten. Ifølge sagnet blev kisterne plyndret og ligene groft skændet, før de blev genbegravet på kirkegården (jf. s. 4412). ⁴⁹ 1847 blev nogle kister fra krypten begravet i kirkegårdens sydvestlige hjørne. ⁴⁹ 1877 blev nedgangen til begravelsen dækket af et stengulv, og der blev brudt en indgang gennem østgavlen (jf. s. 4426). Samtidig blev kisterne repareret. ¹⁶⁶ Ifølge en optegnelse ved kirkeejer Nicoline M. Nobel Sperling 1902 rummede krypten da 19 kister, heraf to med medlemmer af familien Rud og de øvrige med medlemmer af familien Nobel Nørager. ⁴⁹ I 'en endnu dybere kælder' i kryptens nordøsthjørne fandtes angiveligt to store og en lille kiste, sandsynligvis tilhørende Corfitz Trolle og Birgitte Rantzau samt deres lille søn Frederik. ⁴⁹ Efter Nicoline M. Nobel Sperlings ønske blev åbningen i østgavlen tilmuret efter hendes død 1917, og hun selv blev begravet på kirkegården (jf. kirkegårdsmonument nr. 7). ¹²

Begravede: Hilleborg Bille †15. febr. 1627 (†kiste nr. 2); Otte Rud †2. febr. 1630 (†kiste nr. 3); Corfitz Rud †5. febr. 1630 (†kiste nr. 4); Lisbeth Trolle †29. marts 1635 (†kiste nr. 5); Mette Krabbe 10. juni 1636 (†kiste

nr. 6); Birgitte Rosensparre 28. april 1645 (†kiste nr. 7); sandsynligvis Frederik Trolle †efter 1660; Corfitz Trolle †21. marts 1684; Birgitte Rantzau †1. febr. 1695 (jf. ovf.); Maren Jesdatter, mor til Dorothea Hansdatter (ndf.), †tidligst 1719;¹⁶⁷ jomfru Anthonette Sophie Nobel, †31. jan. 1725;²³ ingeniørkaptajn Peder Nobel begr. 29. okt. †1726;¹⁶⁸ etatsråd Hans Nobel †26. aug. 1732;¹⁶⁹ Dorothea Hansdatter, enke efter etatsråd Hans Nobel, †26. okt. 1740;¹⁷⁰ barnet Anna Cathrine Nicoline Nørager begr. 21. jan. 1751;¹⁷¹ justitsråd Hans Hansen Nobel, begr. 16. marts †1752;¹⁷² barnet Juliane Marie Nørager †1752;¹⁷¹ barnet Mette Helene Nørager †1754;¹⁷¹ Hans Nobel †10. dec. 1755;¹⁷³ cancelliråd Christian Nørager †12. febr. 1766;¹⁷⁴ Anna Maria Böchmann, enke efter justitsråd Hans Nobel, †9. nov. 1767;¹⁷⁵ Frederik Nørager begr. 14. maj 1779;¹⁷¹ Martha Nobel, enke efter cancelliråd Christian Nørager, †30. okt. 1782;¹⁷⁶ godsforvalter Niels Nørager, begr. 19. april 1786;¹⁷¹ justitsråd Hans Nobel Nørager †11. april 1789;¹⁷⁵ barnet Annine Marie Nørager †24. jan. 1794;¹⁷¹ Frederikke Nørager †5. dec. 1801;¹⁷¹ oberstløjtnant Christopher Nicolai Nobel Nørager †14. maj 1807;¹⁷⁵ hans enke Christine Caroline Vilhelmine Rønne †29. maj 1818;¹⁷⁵ barnet Hans Nobel Nørager †7. juli 1818;¹⁷¹ barnet Johanne Vilhelmine Louise Nobel Nørager †13. marts 1831;¹⁷⁷ barnet Hans Nobel Nørager †28. april 1837;¹⁷⁷ barnet Hans Nobel Sperling †21. marts 1840;¹⁷⁸ barnet Carl Adolph Nobel Sperling †8. sept. 1842;¹⁷⁸ premierløjtnant Carl Christian Nobel Nørager †23. marts 1843;¹⁷⁷ Nicoline Martha Nobel Nørager †29. maj 1844;¹⁷⁵ barnet Otto Vilhelm Nobel Sperling 3. sept. 1844;¹⁷⁸ Marthe Nobel Nørager †7. febr. 1855;¹⁷¹ kammerherre Hans Nobel Nørager †1. jan. 1866;¹⁷⁵ hans enke Amalie Henriette Christiane Suckow †4. marts 1866.¹⁷⁵

†Kister med kisteplader.¹⁶³ 1) O. 1610, Erich Rudt (Erik Rud), søn af Corfitz Rudt (Rud) og Beritte (Birgitte) Rosensparre, *anden påskedag, 17. april 1609 på Hindsgavl, †3. dec. 1610. Kisten må oprindeligt have stået i (†)gravkrypt nr. 1.

2) O. 1627, jomfru Hilleborg Bille til »Rau-negaard«, datter af Erich (Erik) Bille og Giesche (Geske) Brockenhuus til Lindved, *1557 på Lindved, †15. febr. 1627.

3) O. 1630, Otte Rud til Sandholt, *14. maj 1611 på sin mødrene gård Vallø, †2. febr. 1630.

4) O. 1630, Corfitz Rud til Fuglsang, *påskeaften 1573 på sin mødrene gård Sandholt, †5. febr. 1630.

5) O. 1635, Eliesabeth (Lisbeth) Trolle, datter af Niels Trolle til Trolholm og Mette Rudt (Rud) til Skarhult, *23. nov. 1629 på Trolholm, †29. marts 1635 på Sandholt.

6) O. 1636, Mette Krabbe, datter af Niels Krabbe til Skillinge og Lisabeth (Lisbeth) Rud, *7. juni 1636 på Sandholt, †10. juni samme år.

7) O. 1645, Beritte (Birgitte) Rosensparre til Skarhult, datter af Oluf Rosensparre til Skarhult og Lisebeth (Lisbeth) Gyldenstjerne til Vallø, *24. jan. 1586 på Skarhult, g.m. Corfitz Rudt (Rud) til Fuglsang, †28. april 1645 i København efter at have levet »I Hendes Bedrøvelig Enke stand paa det 16de Aar«.

Endvidere et større antal †kister med medlemmer af familierne Nobel og Nørager, jf. begravede ovf.

*Gravudstyr. To lyse- eller mindeskjolder (fig. 93), o. 1850, over et medlem af familien Nørager. De ovale skjolder er af jernblik, måler henholdsvis 57×40 og 55×40 cm og har palmegrene og op-rullede båndender til drapering af sørgeflor langs siderne samt en delvist afbrækket krone øverst. På bagsiden er fire øskner med bånd af lærred til fastbinding på alterlysene. Skjoldene er sortmalede med forgyldt kant, grønne palmegrene og forgyldt krone med røde og blå sten. På fladen er slægten Nøragers borgerlige våben og omkring dette en let forskudt, forgyldt ramme, der må være tilføjet senere. I Museum Odense (inv. nr. KMO/1940/195-196).

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Jf. fig. 94), o. 1828, over Carl Frederik Suckow, kaptajn ved det kongelige artillerikorps, *31. okt. 1789, †27. okt. 1828.²²

Tavle af hvidt marmor, 85×48 cm, med indskrift med fordybede versaler; over skriftfeltet er relief af en bladranke med blomster. Tavlen står lænet op ad en blok af rødlig granit, kronet af et nedfældet, profileret kors af støbejern, 53×33 cm, hvis vandrette arme er afsluttet af spidse knopper, den lodrette af en kugle. Korset er rustent med spor af sort maling. Opsat nord for kirken på fælles gravsted med nr. 2, 4 og 6 (jf. fig. 18).¹⁷⁹

2) (Jf. fig. 94), o. 1835, over Johann (Johan) Christopher v(on) Suckow, generalmajor, ridder af Dannebrog, *12. maj 1757, †10. juli 1835. Efter personalia et skriftsted (Ordsp. 10,7).¹⁸⁰

Kors af støbejern, 114×76 cm, med flad kant og kløverbladsender samt indskrift med kursiv på begge sider.¹⁸¹ Korset har spor af sort maling, og indskriften er hvid. Det er nedfældet i en retkan-

tet sokkel af grå granit og opsat nord for kirken sammen med nr. 1, 4 og 6 (jf. fig. 18).

3) (Fig. 96), o. 1837, over Johannes Richardt, skytte, *1775 i Jylland, †4. juni 1837.

Kors af støbejern, 93×67 cm, stærkt rustent.¹⁸² Korset har femtakke korsender og indskrift med fraktur og skriveskrift (afdødes navn). Det er opsat på et profileret postament af grå granit ved kirkens nordside.

4) (Jf. fig. 94), o. 1842, over Hedwig Nicoline Philippine v(on) Suckow, f. Kücker, *7. april 1769, †2. april 1842. Efter personalia et skriftsted (Åb. 14,13).¹⁸³

Kors af støbejern, 126,5×78,5 cm, med profileret kant og kløverblandsender samt indskrift med kursiv på begge sider.¹⁸⁴ Korset har rester af sort maling, og indskriften er hvid. Det er nedfældet i en rektantet sokkel af rødlig granit og opsat nord for kirken med nr. 1, 2 og 6 (jf. fig. 18).

*5) (Fig. 95), o. 1851, over Christen Hansen, gårdmand, *anden påskedag (25. april) 1791 i Sandholts Lyndelse, †16. okt. 1851 sammesteds.

Monument af træ, 90×29 cm, formet som en flad, udsavet baluster kronet af en urne.¹⁸⁵ Det er hvidmalet med detaljer i grønt, blåt og forgyldning samt indskrift med sort skriveskrift på begge sider; på forsiden personalia i en krans af blade, på bagsiden et mindevers: »Her gjemtes Støvet af en kjærlig Ægtemage, En trofast Fader og en fuldtro Ven, Ei vil vi mere sørge eller klage, thi han gik ind til Fryd i Himmelen«. I Øhavsmuseet (inv.nr. 063X050).

6) (Jf. fig. 94), o. 1866, over Anna Luise Sophie Suckow, *27. juni 1794, †8. april 1866. Efter personalia et skriftsted (Luk. 8,52).¹⁸⁶

Tavle af hvidt marmor, 81×48 cm, med indskrift med fordybede versaler. Tavlen står lænet op ad en blok af rødlig granit kronet af et kors

Fig. 94. Kirkegårdsmonumenter ved kirkens nordside. Fra venstre nr. 6, o. 1866, over Anna Luise Sophie Suckow (†1866), nr. 4, o. 1842, over Hedwig Nicoline Philippine von Suckow (†1842) (4476), nr. 2, o. 1835, over generalmajor Johan Christopher von Suckow (†1835) og nr. 1, o. 1828, over kaptajn ved det kgl. artillerikorps Carl Frederik Suckow (†1828) (s. 4475). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Churchyard monuments at the north side of the church. From the left: no. 6, 1866, of Anna Luise Sophie Suckow (†1866); no. 4, c. 1842, of Hedwig Nicoline Philippine von Suckow (†1842); no. 2, c. 1835, of Major-General Johan Christopher von Suckow (†1835); and no. 1, c. 1828, of Captain of the Royal Artillery Corps Carl Frederik Suckow (†1828).

Fig. 95. *Kirkegårdsmonument nr. 5, o. 1851, over gårdmand Christen Hansen (†1851) (s. 4476). I Øhavsmuseet. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Churchyard monument no. 5, c. 1851, of the farmer Christen Hansen (†1851).

af støbejern, 48×33 cm, svarende til nr. 1. Opsat nord for kirken med nr. 1, 2 og 4 (jf. fig. 18).

7) (Fig. 97), o. 1913, over Alix Margrethe Bondesen *1845, †1913, og Nicoline Marthe Nobel Sperling, *1844, †1917.

Stele af grå granit på tilsvarende postament, 158×50 cm, med indskrift med fordybede versaler. Stelen har rundbuet afslutning og over personalia en roset med et kors. På postamentet er indskrift: »Vi tror paa syndernes forladelse«. Stelen står på et gravsted ved kirkens østgavl (jf. fig. 17).

Fig. 96-97. Kirkegårdsmonumenter. 96. Nr. 3, o. 1837, over skytte Johannes Richardt (†1837) (s. 4476). 97. Nr. 7, o. 1913, over Alix Margrethe Bondesen (†1913) og Nicoline Marthe Nobel Sperling (†1917) (s. 4477). Foto Arnold Mikkelsen 2024. – Churchyard monuments. 96. No. 3, c. 1837, of the rifleman Johannes Richardt (†1837). No. 7, c. 1913, of Alix Margrethe Bondesen (†1913) and Nicoline Marthe Nobel Sperling (†1917).

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Sandholts Lyndelse Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Svendborg Amt i almindelighed jf. også s. 59 ff. Henvisninger til Danmarks Kirker, Kbh. 1933-, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen på det pågældende amt; referencer inden for Svendborg Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Rigsarkivet, Odense (RAO).* *Fyns bispearkiv:* Salling Herreds breve 1539-1805, 1805-1968 (*Bispeark.* Salling Hrds. breve). – Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786. – Visitatsprotokol 1732-1803, 1835-96 (*Bispeark.* Visitatsprot.). – Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43 (*Bispeark.* Indb. om kirker og kirkegårde). – Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-98 (*Bispeark.* Syn over kirker og præstegårde). – Sunds og Salling Herreder 1853-67. *Svendborg Amtsprovsti:* Synsprotokol for Sunds og Salling herreder 1824-39 (*Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.). *Sallinge Herreds provstiarkiv:* Breve fra biskop, amtmænd, stiftsovrighed, guvernør og amtsprovst 1683-1824 (*Provstiark.* Breve fra biskop, amtmænd m.fl.). – Forskelligt 1712-1821 (*Provstiark.* Forskelligt). – Sager vedr. de enkelte sogne 1851-1909. 9. Vester Hæsing-Sandholts Lyndelse 1851-1912 (*Provstiark.* Sager). – Returnerede cirkulærer 1851-64 m.m. (*Provstiark.* Returnerede cirkulærer). – Synsprotokol for kirker og præstegårde 1915-75 (*Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde). *Sandholt Gods:* Diverse dokumenter 1638-1917 (*Sandholt Gods.* Div. dok.). – Kirkeprotokol for Sandholts-Lyndelse kirke 1862-1912 (*Sandholt Gods.* Kirkeprot.).

Det Kongelige Bibliotek (KB). *Kallske samling.* 377. 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i Fyn og i Langeland, af sognepræsterne til Thuras brug forfattet 1755 (*Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755).

Nationalmuseet (NM). *Antikvarisk-Topografisk Arkiv (ATA).* *Manuskripter:* C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog).* Begyndt 1853 (NM. ATA. *Manuskripter.* Engelstoft 1853 ff.). *Notebøger.* Jan Steenberg V, 1955, 79. *Indberetninger:* J. B. Løffler 1886 (bygning, inventar, gravminder). – N. J. Termansen 1939 (husaltertavle). – Kirsten Weber 1955 (inventar, gravminder). – Tycho Clemmensen 1987 (bygning). – Jens Johansen 1988 og 1997 (inventar). – Ebbe Nyborg og Verner Thomsen 1992 (korbuekrucifiks). – Ole Belgaard Larsen 1995 (korbuekrucifiks og alterbillede). – Birgit Als Hansen 2000 (bygning). – Clausen & Weber Arkitekter 2006 (bygning). – Lise Thillemann 2006 (bygning). – Morten Krogh Madsen

2007 og 2018 (bygning). – Kirsten Trampedach 2017 (bygning).

Kirkens arkiv. Synsprotokol 2000 ff. (Kirkens arkiv. Synsprot.).

Vester Hæsing-Sandholts Lyndelse Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse Kirke. (Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.).

Rønnow Arkitekter A/S. *Det Kgl. Bygningsinspektors Arkiv.* Sandholts Lyndelse Kirke (Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Sandholts Lyndelse K.).

Tegninger og opmålinger. *Nationalmuseet (NM).* D. Rasmussen og E. Mindedal Rasmussen 1926 (ligkapel: plan, snit, opstalter og detaljer). – H. P. Knudsen 1963 (situationsplan og plan af kirken).

Rønnow Arkitekter A/S. *Det Kgl. Bygningsinspektors Arkiv.* Knud Lehn Petersen 1929 (opstalt af ny våbenhusgavl).

Litteratur. Jørgen Krog, »Sandholts Lyndelse Kirke«, *Broby Lokalhistorie* 1999, 19-26 (Krog 1999). – Jørgen Krog og Marie Kallehauge (red.), *Sandholts Lyndelse. Landsbyen med sammenhold og styrke*, Broby Lokalhistoriske Forening 2004, 54-61 (Krog og Kallehauge 2004). – *Vester Hæsing Præstegård 1715-2015. Præste- og kirkeliv i Vester Hæsing-Sandholts Lyndelse sogne*, 2015, 94-102. – Marie Kallehauge, »Livet på Sandholt 1816-1866. Historien om fire gravminder på kirkegården i Sh. Lyndelse«, *Broby Lokalhistorie* 2019, 31-43 (Kallehauge 2019). – Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Sandholts-Lyndelse kirke, Svendborg amt*, NNU rapport nr. 68, Nationalmuseet 2024 (Hylleberg Eriksen 2024).

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen, kirkens omgivelser og bygning ved Pia Katrine Lindholt, inventar og gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen, heraf dog korbuekrucifiks med Ebbe Nyborg og orgler ved Kristian Lumholdt. Arkivalielæsning ved Bjørn Westerbeek Dahl og Kathrine Faust Larsen og Cæcilie H. M. Thomsen m.fl. Heraldisk konsulent Allan Tønnesen. Oversættelse ved James Sander Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Redaktionen afsluttet juli 2025.

¹ »Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524-26«, *Danske Magazin* IV, 2, 1873, 50.

² *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Jens Rasmussen og Anne Riising (udg.), Odense 1995, 246.

³ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1885-2005 (10. maj 1560); *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 2), 246.

⁴ RAO. *Provstiark.* Returnerede cirkulærer; *Sandholt Gods.* Kirkeprot.

⁵ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 2), 246 f.

⁶ Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve* VI, Kbh. 1760, 140-42.

⁷ NM. *Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling*. Fundprot. nr. 3044.

⁸ Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*, V. Silkeborg 1897, 397 f. (nr. 605 og 1393); »Gamle Sandsager«, *Fynsk Hjemstavn*, H. C. Frydendahl (udg.), 1937, 96, 160, 190; »Sagnet om Spøgeriet paa Sandholt«, *samme*, 187–89; Hakon Müller, »Det gloende Genfærd ved Sandholt«, *Fynsk Hjemstavn*, H. C. Frydendahl (udg.), 1938, 2–27, og *samme*, »Bodil Pedersdatters Udfrielsesviser«, 57–60; Vester Hæsinge Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift).

⁹ Mindre dele af det nuværende areal kan være tilføjet ad andre omgange, men det lader sig ikke udrede af det historiske kortmateriale eller de skriftlige kilder.

¹⁰ RAO. *Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde; Salling Hrds. breve.

¹¹ RAO. *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

¹² RAO. *Sandholt Gods*. Kirkeprot.

¹³ NM. *ATA*. Korrespondance; Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp. ark.* Sandholts Lyndelse K.

¹⁴ Kirkens arkiv. Synsprot.

¹⁵ NM. *ATA*. Korrespondance.

¹⁶ RAO. *Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde.

¹⁷ Nicoline M. Nobel Sperling, »Sandholt efter 1719«, *Aarbøger for Svendborg Amt* 1911, 52.

¹⁸ RAO. *Provstiark*. Breve fra biskop, amtmand m.fl.

¹⁹ RAO. *Svendborg Amtsprøvti*. Synsprot.

²⁰ RAO. *Bispeark*. Indb. om kirker og kirkegårde; *Svendborg Amtsprøvti*. Synsprot.

²¹ Jf. foto B2027 og B9308 i Vester Hæsinge–Sandholts Lyndelse Arkiv.

²² *Kallehauge* 2019 39.

²³ Vester Hæsinge Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.

²⁴ Den var tilmuret 1886. NM. *ATA*. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

²⁵ Hullet måler ca. 20×15 cm, og bunden er slidt konkav ved bommens brug. Den nederste del af dørens vestlige vange er på et ukendt tidspunkt blev skråt affaset, men da det ikke er i hele vangens højde, kan det ikke være til en ændring af $\dagger$ dørfløjen.

²⁶ Ved indsættelsen af forsatsrammen o. 2006 (s. 4428) blev vinduets inderste fals i bagmuren udmuret, jf. foto af Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1969 i Vester Hæsinge Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.

²⁷ NM. *ATA*. *Manuskripter*. Engelstoft 1853 ff.

²⁸ Bredden på gjordbuen og det affasede murværk på dens vestside svarer til ($\dagger$)triumfmurens bredde over loftet på ca. 90 cm.

²⁹ Engelstoft kaldte den for en halv hvælving. NM. *ATA*. *Manuskripter*. Engelstoft 1853 ff.

³⁰ Den søndre skjoldbue er helstensdyb, mens den vestre forneden er halvanden sten og øverst ca. 50 cm pga. tilbagespringet i murværket.

³¹ Muligvis er trappens øverste trin borthugget, da der

findes uregelmæssigt afhugget murværk på den nuværende øverste repos.

³² De omtales som tilmurede 1886 og 1905. NM. *ATA*. Indb. ved J. B. Løffler 1886; RAO. *Provstiark*. Returnerede cirkulærer. Tilmuringen i den nordre er nok fra skorstenens opsætning 1915 (s. 4429).

³³ NM. *ATA*. Indb. ved J. B. Løffler 1886; J. P. Trap, *Danmark*, 5. udg., V, II, Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft (red.), Kbh. 1957, 791. Tidligere er de to tårnarkader i Gamtofte Kirke (Odense Amt) nævnt som parallel, men der fungerede de som overgang mellem skib og tårnrum. I Fjelsted (Odense Amt) findes en enkel, bred aflastningsbue samme sted over loftet.

³⁴ Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirke-tårne*, 2006 (upub. ph.d.-afhandling), 272 ff. og fig. 209.

³⁵ 1886 nævnes, at kun østsiden var 'omtrent samme alder som tårnet', så det er også muligt, at våbenhuset er en del af den oprindelige kirke. NM. *ATA*. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

³⁶ Bænkene ønskedes 1862 udskiftet med træbænke eller belagt med et træsæde, og sidstnævnte har begge bænke nu, om end de nok er af yngre dato. RAO. *Sandholt Gods*. Kirkeprot. Den nordlige del af østbænken er fjernet, og her står i dag et moderne skab. Bænken blev nok forkortet for at gøre plads til en $\dagger$ kalkbæk (jf. s. 4426).

³⁷ Tidligere har hersket opfattelsen, at begge langhusets to østligste fag blev opført under Erik Rud og Anne Hardenberg samtidig med deres fornyelse af inventaret 1575–76 (s. 4430). Det nævnes første gang af i en præsteindberetning 1743; »Topografisk-antikvariske Indberetninger fra Nyborg Amt, indsendte til Amtmanden 1743«, Louis Bobé (udg.), *Fra Arkiv og Museum* 2, 1, Kbh. 1925, 91, og gentages i KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755, *Hofman VI*, 1760 (note 6), 105, og Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas VI*, Kbh. 1774, 735. Lokalhistorikeren Søren Jørgensen nævner det ligeledes; Søren Jørgensen, »Historiske Oplysninger med Sandholts Fortid som Udgangspunkt«, *Svendborg Amt. Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund*, 1911, 13. I J. P. Trap, *Danmark*, 1957 (note 33) samt de to foregåede udgaver er der taget et forbehold for 1575–76 som opførelsestidspunkt.

³⁸ Der er ca. 2,5–3 m ind til ($\dagger$)kryptens sydlige bagmur målt gennem kanalen, og den yderste del synes grovere opmuret end den inderste, som er pudset.

³⁹ Dette kan være sket, fordi andets fags mure muligvis var lavere (jf. fig. 4) og blev forhøjet ved udvidelsen.

⁴⁰ Da vederlagene til de oprindelige vinduesstik endnu kan erkendes i bagmurene, kan de ikke være skalmuret i senere perioder.

⁴¹ De to buer er mere flade end den sengotiske gjordbue mellem skibets oprindelige to hvælvfag.

⁴² Tavlen måler omtrent 2×2 m, men pga. den højt-siddende placering kan den ikke måles præcist. NM.

ATA. Indb. ved Tycho Clemmensen 1987; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.; Kirkens arkiv. Synsprot. Pga. den dårlige bevaringstilstand var det 1987-88 på tale at udskifte tavlen med en kopi og opsætte originalen i kirken.

⁴³ Fejlagtigt har våbenskjoldene tidligere været omtalt som Rud og Hardenberg, idet de blev kædet sammen med indskrifterne på herskabsstolene (s. 4462), jf. note 37. KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755 omtaler desuden, at tavlen var uden årstal.

⁴⁴ Venligst læst af Peter Zeeberg. 1886 kunne den korte indskrift med årstal anes, jf. NM. ATA. Indb. ved J. B. Løffler 1886. 1911 omtales, at ved Otte og Corfitz Ruds død 1630 skulle Birgitte Rosensparre have ladet en sten 'ved deres leje' udhugge med ordene »Ære i Graven og Sjælen i Himlen«, altså samme indskrift som på bygningstavlen. Her er nok tale om en forveksling mellem en gravsten og tavlen. *Jørgensen 1911* (note 37), 17 f.

⁴⁵ I tidligere behandlinger af kirkens historie har der kun været omtalt en krypt (jf. note 37), men de foreliggende undersøgelser tyder på, at der må findes to (†)krypter under kirken. 1827 og 1829 nævnes også to åbne begravelser i midtergangen. RAO. *Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.

⁴⁶ NM. ATA. *Manuskripter.* Engelstoft 1853 ff.; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift).

⁴⁷ De nævnes 1829, og året efter skulle en 'bedre midterbjælke' til lemmen anskaffes. 1862 ønskedes løfteringene i lemmene forsænket, så de ikke ragede op over gulvniveau. Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); RAO. *Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.; *Sandholt Gods.* Div. dok.; Kirkeprot.

⁴⁸ 1851 manglede lugerne i nord og syd, og 1862 nævnes tre luger til begravelsen, men hvilke kanaler, der er tale om, er uvist. RAO. *Provstiark.* Returnerede cirkulærer; *Sandholt Gods.* Kirkeprot.

⁴⁹ Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift).

⁵⁰ RAO. *Bispeark.* Syn over kirker og præstegårde.

⁵¹ RAO. *Sandholt Gods.* Div. dok.; Kirkeprot.; *Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.

⁵² NM. ATA. Korrespondance; Kirkens arkiv. Synsprot.; Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Sandholts Lyndelse K.; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. Både 1965, 1970 og 1992 ønskedes tilbygningen fjernet, men det blev til sidst besluttet at lade den stå.

⁵³ RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot.; NM. ATA. *Manuskripter.* Engelstoft 1853 ff.

⁵⁴ 1755 omtales, at initialerne skulle være for Corfitz

Rud og Birgitte Rosensparre, men 1669 var kirken ejet af Corfitz Trolle og Birgitte Rantzau. KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755.

⁵⁵ RAO. *Bispeark.* Visitatsprot.

⁵⁶ *Danske Atlas* VI, 1774 (note 37), 735; KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Sperling 1911* (note 17), 52.

⁵⁷ RAO. *Provstiark.* Forskelligt.

⁵⁸ RAO. *Provstiark.* Breve fra biskop, amtmænd m.fl.; *Sandholt Gods.* Div. dok.

⁵⁹ RAO. *Sandholt Gods.* Div. dok.; *Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.

⁶⁰ Løffler kalder den 'Chr. IV-stil'. NM. ATA. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

⁶¹ RAO. *Provstiark.* Sager.

⁶² RAO. *Provstiark.* Sager; *Sandholt Gods.* Kirkeprot.

⁶³ RAO. *Bispeark.* Syn over kirker og præstegårde; *Sandholt Gods.* Kirkeprot.; NM. ATA. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

⁶⁴ RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot. Over våbenhusets loft ses skalmuringen, hvorfor dettes tagbeklædning må have været nede på samme tidspunkt.

⁶⁵ 1932 nævnes, at 7 m gesims på sydsiden af kirken skulle ommures, men begge langsider synes ens. Kirkens arkiv. Synsprot.

⁶⁶ RAO. *Bispeark.* Syn over kirker og præstegårde; *Sandholt Gods.* Kirkeprot.

⁶⁷ Fugerne er gennemgående over den tilmurede kryptadgang og lufthullerne, hvorfor de formentlig er fra dette tidspunkt.

⁶⁸ *J. P. Trap, Danmark, 1957* (note 33), 792; NM. ATA. Korrespondance.

⁶⁹ Både 1941, 1956, o. 1980 og 1999 skulle kammene udbedres. Kirkens arkiv. Synsprot.; NM. ATA. Korrespondance; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.

⁷⁰ Istandsættelserne er beskrevet i følgende: NM. ATA. Indb. ved Clausen & Weber Arkitekter 2006; Lise Thillemann 2006; Morten Krogh Madsen 2007 og 2018; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.; *Fyens Stiftsbog* 2008, 174 og 179.

⁷¹ NM. ATA. Indb. ved Kirsten Trampedach 2017.

⁷² NM. ATA. Indb. ved Kirsten Trampedach 2017 og Morten Krogh Madsen 2018.

⁷³ NM. ATA. Indb. ved Birgit Als Hansen 2000; Korrespondance; Jørgen G. Bertelsen og Verner Bjerger, *Stemplede mursten og gulvtegl*, Varde 2021, 144 ff.

⁷⁴ RAO. *Provstiark.* Synsprot. for kirker og præstegårde; Kirkens arkiv. Synsprot.

⁷⁵ NM. ATA. Notat ved Birgit Als Hansen 2000; Korrespondance.

⁷⁶ NM. ATA. Indb. ved Lise Thillemann 2006.

⁷⁷ Taget dækker i hver side en smule for arkaderne i tårnets østmur (jf. fig. 17), hvorfor det er blevet foreslået, at det oprindelige tag må have haft en stejle taghældning. *J. P. Trap, Danmark, 1957* (note 33), 791.

⁷⁸ Spærskoene er savet til, så enderne følger hvælvet krumning.

⁷⁹ Nr. 1–4 er firkanter, nr. 5 er et V, og nr. 6 er et V og en firkant. Resten af numrene er romertal.

⁸⁰ Kun tre prøver af egetræet kunne udtages til dendrokronologisk datering, og heraf er kun en dateret til fældning o. 1555, mens de to øvrige ikke havde splint, og derfor også kan være fældet tidligere. *Hylleberg Eriksen 2024*.

⁸¹ Det er uklart, hvorfor ændringen i tagværket er sket, da en sådan ændring oftest tyder på, at hvælvene blev opsat efter tagværket. Måske blev det prioriteret at få forlængelsen under tag, inden hvælvene blev færdiggjort, hvorefter tagværket måtte ændres.

⁸² Alle daterede prøver er udtaget i tømmer, der har bevaret splintved, eller som baseret på iagttagelser under prøveudtagningen kun mangler splintved. Dateringen af langhusets tagværk bygger på otte prøver, som er sammenfaldende, og den yngste fuldstændigt bevarede årring er dannet 1564 (prøve nr. 41720049). (*Hylleberg Eriksen 2024*).

⁸³ NM. *ATA*. Indb. ved Morten Krogh Madsen 2018.

⁸⁴ 1810 var blyet endnu ikke solgt, og kirkeejeren ønskede at vide, om blyet skulle blive på stedet. RAO. *Bispeark*. Salling Hrds. breve; *Sandholt Gods*. Div. dok.; RAK. *Danske Kancelli, 1. Departement*. H17–8. Brevbog 1807.

⁸⁵ Det nævnes 1826, 1839, 1862, 1878, 1927, 1962 og 1999. Kirkens arkiv. Synsprot.; RAO. *Sandholt Gods*. Div. dok.; Kirkeprot.; *Svendborg Amtsprovsti*. Synsprot.; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K.

⁸⁶ NM. *ATA*. Indb. ved Clausen & Weber Arkitekter 2006.

⁸⁷ Skorstensrøret var ført op gennem tårnet, da der 1891 skulle fornyes en del i mellemstokværket ved indgangen til loftet. RAO. *Sandholt Gods*. Kirkeprot.

⁸⁸ Kerteminde Egns- og Byhistoriske Arkiv. A 54. Alhed Larsen (brev fra Nicoline von Sperling til Marie Bang og Elisabeth Grundtvig); NM. *ATA*. Korrespondance.

⁸⁹ NM. *ATA*. Indb. ved Lise Thillemann 2006; Korrespondance.

⁹⁰ Rønnow Arkitekter. *Det kgl. bygningsinsp.ark.* Sandholts Lyndelse K.

⁹¹ *Fyens Stiftsbog* 2002, 155.

⁹² Kirkens arkiv. Synsprot.; NM. *ATA*. Korrespondance.

⁹³ RAO. *Provstiark*. Synsprot.

⁹⁴ Anne Hardenberg døde 1575, og færdiggørelsen og opstillingen af inventaret må være sket under enkemanden alene.

⁹⁵ Inventaret synes upåagtet i litteraturen, der fortrinsvis omtaler husaltertavlen (s. 4434).

⁹⁶ Det kan ikke fuldstændig udelukkes, at ændringerne i inventaret, herunder nedtagelsen af (†)lektorieprædikestolen, først er sket senere. Således nævner sognepræst Niels Nykirk både 1743 og 1755, at 'efter beretning skal Erich Rud til Sandholt have i år 1575 eller 1576

ladet al koret tilbygge som er temmelig stor', hvilket kunne tolkes, som at korets indre i midten af 1700-tallet omfattede de to østligste fag (jf. også note 37). De skriftlige kilder fra 1600- og 1700-tallet giver imidlertid ingen oplysninger om større ændringer i inventaret eller kirkens indretning, og det samme gør sig gældende i første halvdel af 1800-tallet. Mest sandsynligt er det, at opstillingen af inventaret blev ændret med tilbygningen af det østligste fag 1623.

⁹⁷ Arkadefyldingen skærer låseblivet og må være tilføjet senere.

⁹⁸ Således kan dele af rammeværket samt postamentet og frisen være yngre end arkadefyldingerne.

⁹⁹ Symbolerne blev indkøbt i København; RAO. *Provstiark*. Sager.

¹⁰⁰ NM. *ATA*. Indb. ved J. B. Löffler 1886.

¹⁰¹ NM. *ATA*. Indb. ved Jens Johansen 1988.

¹⁰² 1896 blev der klaget over, at maleriets farver ikke holdt sig, men blev mørkere og mørkere. RAO. *Bispeark*. Visitatsprot.

¹⁰³ NM. *ATA*. Indb. ved Ole Belgaard 1995.

¹⁰⁴ Francis Beckett, *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark*, Kbh. 1897, 176 f.

¹⁰⁵ Enkelte profilister er af eg; NM. *ATA*. Indb. ved N. J. Termansen 1939.

¹⁰⁶ NM. *ATA*. Indb. ved N. J. Termansen 1939.

¹⁰⁷ Den blå farve er en nyere opmaling på den oprindelige blå smalte, og forgyldningen er fornyet 1939; NM. *ATA*. Indb. ved N. J. Termansen 1939.

¹⁰⁸ Tavlerne betegnes sædvanligvis husaltertavler, men er næppe fremstillet udelukkende med dette formål for øje. De kunne også indføjes i f.eks. større altertavler og epitafier. Aleksandra Lipińska, *Moving Sculptures, Southern Netherlandish Alabasters from the 16th to 17th Centuries in Central and Northern Europe*, Leiden/Boston 2014, 107 f.

¹⁰⁹ Ifølge senere påskrift blev Ørselevtavlen skænket til kirken af Eggert Ulfeldt og Elisabeth Galle 1580. En lignende tavle i Rijksmuseum, Amsterdam, er afbildet i Monica Rydbeck, *Renässansskulptur i Skåne*, Lund 1950, 32 fig. 10. Flere danske eksempler er omtalt i Lipińska 2014 (note 108), 178–96, hvor tavlen i Sandholts Lyndelse er nævnt i note 147 (s. 356), og i Michael K. Wustrack, *Die Mechelner Alabaster-Manufaktur des 16. und frühen 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1982, 342–50, hvor Sandholts Lyndelse-tavlen ikke nævnes.

¹¹⁰ 1589 stod den senmiddelalderlige Mariaaltertavle endnu på alteret, jf. *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 2), 246. I Helsingør Skt. Olai blev to nederlandske husaltertavler 1560 indføjet i kirkens senmiddelalderlige fløjaltertavles ↑predella, jf. *DK Frborg* 126–31; intet tyder dog på, at noget lignende skulle være sket i Sandholts Lyndelse.

¹¹¹ Sammenlign med en *husaltertavle fra o. 1560 fra Stenstrup Kirke, nu i Nationalmuseet (s. 2146).

¹¹² KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755. Antagelig har den afløst den senmiddelalderlige $\dagger$ Mariaaltertavle, der er omtalt af Jacob Madsen 1589 (jf. ovf.), men ikke nævnes i præsteindberetningen 1755.

¹¹³ NM. *ATA. Manuskripter.* Engelstoft 1853 ff. Efter beskrivelsen at dømme var den lille altertavle ikke blevet indføjet i storstykket på en nyere altertavle, sådan som det kendes fra kirkerne Kettrup (*DK Tisted* 122) og Tvis (Ringkøbing Amt) (afbildet i Lipińska 2014 (note 108), 186 fig. 137), men stod snarere i et tilhørende $\dagger$ alterskab.

¹¹⁴ Et $\dagger$ alterskab med indskrifter og våbenskjolde for Erik Rosenkrantz ($\dagger$ 1575) og Helvig Hardenberg ($\dagger$ 1599) til Arreskov samt årstallet 1574, men uden selve altertavlen, kendes fra Øster Hæsing Kirke, hvor det er omtalt 1762 (s. 4225). Helvig Hardenberg var søster til Anne Hardenberg, og Helvigs svigerdatter, Pernille Gyldenstjerne, hvis navn også var anført på $\dagger$ alterskabet fra Øster Hæsing, var halvsøster til Lisbeth Gyldenstjerne, som sammen med sin ægtemand Oluf Rosensparre 1611 skænkede dåbsfad nr. 1 (s. 4444); sidstnævnte par var forældre til Birgitte Rosensparre, som sammen med sin ægtemand Corfitz Rud lod kirken udvide 1623 (s. 4421). Der er således slægtsmæssige forbindelser mellem de to kirker, men om $\dagger$ alterskabet i Øster Hæsing skulle være samhørende med tavlen i Sandholts Lyndelse, kan ikke påvises. Snarere kan der være tale om, at begge søstre Hardenberg har anskaffet en husaltertavle til privat brug.

¹¹⁵ Finn Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, Odense 1983, 95.

¹¹⁶ Chr. A. Bøje, *Danske guld- og sølvmedlemærker før 1870*, 4. udg., revideret og udvidet af Henrik Jakobsen, Odense 2022, nr. B4-76.

¹¹⁷ Bøje 2022 (note 116), 31 (1854a).

¹¹⁸ RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot. Caroline Bruun var søsterdatter til Hans Nobel Nørager.

¹¹⁹ Bøje 2022 (note 116), nr. B4-1971.

¹²⁰ Hiltrud Westermann, *Angerhausen, Mittelalterliche Weihrauchfässer von 800 bis 1500*, Petersberg 2014, 342 f. (kat.nr. IV k 15).

¹²¹ Karret var foræret til Frederik VII af etatsråd J. F. W. Schlegel, jf. NM. Fundprotokol.

¹²² Dette år blev knæfaldet fornyet og beskrevet som 'sædeles smukt'; RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot.

¹²³ M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 124 f.

¹²⁴ Den rigere del af gruppen, bl.a. fonten i Sønder Broby (s. 4151) har desuden figurlig udsmykning af fortællende art; *Mackeprang* 1941 (note 123), 124 f.

¹²⁵ Corfitz Rud arvede dette år Sandholt efter sin bror Knud Rud. Det krævede dog flere retssager mod Knud Ruds enke, Ellen Marsvin, til hvem Knud oprindeligt havde afstået Sandholt mod andet gods, før gården kom til Corfitz Rud.

¹²⁶ På fanens bagside er drueklaserne forstærket med små, påloddede messingplader.

¹²⁷ Poul Halkjær Kristensen, *Danske tinmærker*, Holger Rasmussen (udg.), Danmark 1983, 80.

¹²⁸ NM. *ATA.* Indb. ved Ebbe Nyborg og Verner Thomsen 1992.

¹²⁹ NM. *ATA.* Indb. ved Jens Johansen 1988 og Ole Belgaard Larsen 1995.

¹³⁰ Der kunne ikke umiddelbart konstateres rester af staffing på gammel kridtgrund, jf. NM. *ATA.* Indb. ved Jens Johansen 1988.

¹³¹ Rüdiger Schneider Berrenberg, *Studien zur monumentalen Kruzifixgestaltung im 13. Jahrhundert II*, München 1977, 224 f. med fig. 58a-b.

¹³² Rüdiger Schneider Berrenberg, »Zwei französische Grosskruzifixe im köln Schnütgen-Museum und in Segura in Spanien«, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 1971, 287-91; alt venligst oplyst af Ebbe Nyborg.

¹³³ Jörn Barfod, *Holzskulptur des 13. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig*, Husum 1986, 75-103.

¹³⁴ RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot.; NM. *ATA. Manuskripter.* Engelstoft 1853 ff. $\dagger$ Østvinduet var på dette tidspunkt endnu åbent (jf. s. 4427), og krucifikset kan måske have hængt over det.

¹³⁵ NM. *ATA.* Indb. ved J. B. Löffler 1886; RAO. *Provstiark.* Returnerede cirkulærer.

¹³⁶ S'et er spejlvendt.

¹³⁷ Pulten er omtalt 1862; RAO. *Sandholt Gods.* Kirkeprot. Den er nu monteret på en stav, der er fastgjort på indersiden af kurvens rammeværk; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹³⁸ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 2), 246. Som nævnt (s. 4417 og 4421) tyder meget på, at Jacob Madsen har forvekslet i hvert fald nogle oplysninger om Vester Hæsing og Sandholts Lyndelse kirker, som han besøgte samme dag i 1589. Hans beskrivelser af inventaret i de to kirker må derfor tages med et vist forbehold (jf. også s. 4375 med note 83). Lektorieprædikestole omtales imidlertid i begge kirker.

¹³⁹ Marie Louise Jørgensen, »Lektorieprædikestole i Østdanmark. Udbredelse og forudsætninger«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, Hugo Johannsen (red.), Kbh. 1983, 89 ff.; Ebbe Nyborg, »Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornylse i de sydvestjyske kirker i reformati- onsårhundredet«, Martin Blindheim m.fl. (red.), *Tro og bille i Norden i Reformasjonens århundre*, Oslo 1991, 223-50.

¹⁴⁰ NM. *ATA.* Indb. ved Jens Johansen 1997.

¹⁴¹ Gennem den tredje stol i syd er der adgang til prædikestolen.

¹⁴² 1824 nævnes, at en af stolene skulle have nye hængsler; RAO. *Svendborg Amtsprøvti.* Synsprot. Den tredje låge i nordrækken blev fundet på loftet og opsat i kirken 1997, vist nok på sin oprindelige plads. Den var lysere ådret end de øvrige låger, men blev indfar-

vet som disse før genopsætningen. NM. ATA. Indb. ved Jens Johansen 1997.

¹⁴³ I modsætning til de øvrige gavle har disse ikke udlusning efter et ældre ryglæn.

¹⁴⁴ RAO. *Sandholt Gods*. Div. dok.

¹⁴⁵ 1755 noterede sognepræst Niels Nykirk, at stolen var smukt billedhuggerarbejde, men at indskrifterne over dydefigurerne var »meget slet Bogstaverett saa som S: Pes der Hoeung skal være Spes. Haabet og flere Des lige«; KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755.

¹⁴⁶ Relieufudsmykningen forløber ubrudt under rammens vandrette profil.

¹⁴⁷ Motivet er beskåret i begge sider, hvilket tyder på, at gavlen er beskåret foroven ved genopsætningen.

¹⁴⁸ Den bageste gavl er beskåret lodret, så den passer mod østvæggen.

¹⁴⁹ Gavlene har huller efter montering af gardinstænger.

¹⁵⁰ Pulpiturbrystningen må altså oprindeligt have omfattet yderligere mindst et fag, hvoraf kun de to smalle strimler mod væggene er bevaret, sandsynligvis med en gengivelse af Retfærdigheden, således at alle syv kardinaldyder var repræsenteret.

¹⁵¹ K. Bang Mikkelsen, *Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns stift indtil 1814*, Odense 1977, 194.

¹⁵² Erik Rud og Anne Hardenberg havde 1567 opsat herskabsstole i Toreby Kirke (*DK Maribo* 1019).

¹⁵³ Gavlen fremstår ombygget, idet den er øget i bredden i venstre side. Samtidig mangler trekantgavlens venstre spids (jf. fig. 76).

¹⁵⁴ Gavlen er repareret foroven i højre side, så 6-tallet er let beskåret (jf. fig. 77).

¹⁵⁵ På alle stolens fire gavle er trekantgavlen tilføjet sekundære, flade lister på de skrå sider.

¹⁵⁶ Gavlen er lodret beskåret i højre side (jf. fig. 79).

¹⁵⁷ *Topografisk-antikvariske Indberetninger fra Nyborg Amt* 1743 (note 37), 91.

¹⁵⁸ *Krog og Kallehauge* 2004 60 f.

¹⁵⁹ Kassationsrapport i NM. ATA. Korrespondance.

¹⁶⁰ Den Danske Orgelregistrant.

¹⁶¹ Yderlige oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁶² RAO. *Provstiark*. Synsprot. for kirker og præstegårde.

¹⁶³ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755.

¹⁶⁴ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 2), 247; *Resens Atlas Fyn*, Jacob Isager (udg.), Svendborg 1984, 302.

¹⁶⁵ Ifølge Vibeke Podebusks (†1596) optegnelser døde Erik Rud på sin gård Fuglsang på Lolland. Derfra blev han ført til Fyn til sin gård Sandholt 'og blev der begravet i sin sognekirke den 7. aug.'; højst sandsynligt i Sandholts Lyndelse Kirke, som han havde patronatsret til (jf. s. 4411); P. F. Suhm, *Samlinger til den Danske Historie* II,3, Kbh. 1784, 30.

¹⁶⁶ RAO. *Sandholt Gods*. Kirkeprot.; Vester Hæsing

Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift).

¹⁶⁷ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; https://biografiskeleksikon.lex.dk/Hans_Nobel, set 8. okt. 2024.

¹⁶⁸ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; Poul Bredo Grandjean, *Nobel'ske Slægtbøger*, Kbh. 1913, 37–47 (her er dødsåret anført som 1725; af RAO. *Sandholts Lyndelse sogn*. Enesteministerialbog for Vester Hæsing og Sandholts Lyndelse Sogne 1711–1814 fremgår, at dødsåret er 1726).

¹⁶⁹ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); *Grandjean 1913* (note 168).

¹⁷⁰ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Grandjean 1913* (note 168).

¹⁷¹ Knud Bierfreund og E. Juel Hansen, »Slægten Nørager«, *Personallhistorisk Tidsskrift* 14, 2, 1960, 9–16.

¹⁷² KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Grandjean 1913* (note 168); *Bierfreund og Hansen 1960* (note 171).

¹⁷³ *Grandjean 1913* (note 168).

¹⁷⁴ *Grandjean 1913* (note 168); *Bierfreund og Hansen 1960* (note 171).

¹⁷⁵ Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); *Grandjean 1913* (note 168); *Bierfreund og Hansen 1960* (note 171).

¹⁷⁶ Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); *Grandjean 1913* (note 168); *Bierfreund og Hansen 1960* (note 171). På kisten skal have været en *†kisteplade*, lagt af hendes børn, med indskriften: »Hun var ydmyg i Lykke, uforsagt i Modgang, taalmodig i Lidelse og fornøjet i Døden«; *Sperling 1911* (note 2), 60.

¹⁷⁷ Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); *Bierfreund og Hansen 1960* (note 171).

¹⁷⁸ Vester Hæsing Arkiv. A 902. Sandholts Lyndelse K. (beretning ved Nicoline M. Nobel Sperling 15. marts 1902, i afskrift); RAO. *Sogneark*. Enesteministerialbog for Vester Hæsing og Sandholts Lyndelse Sogne 1711–1814.

¹⁷⁹ Gravstedet var oprindeligt indhegnet af et smedejernsgitter; *Kallehauge 2019* 32.

¹⁸⁰ *Kallehauge 2019* 40.

¹⁸¹ Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988, nr. 280.

¹⁸² *Faye 1988* (note 181), nr. 112.

¹⁸³ *Kallehauge 2019* 41.

¹⁸⁴ *Faye 1988* (note 181), nr. 212.

¹⁸⁵ To tilsvarende *kirkegårdsmonumenter fra Espe Kirke findes i Ringe Museum (s. 3733).

¹⁸⁶ *Kallehauge 2019* 42.

SANDHOLTS LYNDELSE CHURCH

The church is first mentioned in connection with tax collection in 1524–26. Furnishings such as the Romanesque font (p. 4443) indicate that the present church building, whose oldest parts were built in c. 1400, replaced an earlier †church in the area, of which nothing is known (cf. p. 4430).

In 1560 Erik Rud of Sandholt was granted the advowson to the church. The church belonged to the owners of Sandholt until it passed into freehold in 1912, and both the church building and its furnishings tell of a close, lasting connection with the manor.

In 1589 Sandholts Lyndelse had Vester Hæsing as an annexe, but in the beginning of the 1700s at the latest, Sandholts Lyndelse was annexed to Vester Hæsing (cf. p. 4356).

Sandholts Lyndelse lies in the northeastern end of the parish, and the church lies on the high church hill in the middle of the village, northwest of the intersection of the village's two roads. The churchyard stretches along Nørregade and got its oblong shape through three expansions since 1796 (cf. figs. 2–3). It is surrounded by a fieldstone retaining wall planted with different hedges and has three entrances: the main entrance in the south with gates from 1856, a pedestrian gate in the east, and a driveway in the northwest. A mortuary chapel and a sexton's building lie north of the church (cf. fig. 2).

Building. The church, possibly built in c. 1400, is a Late Gothic building consisting of a rectangular nave and a narrow, rectangular tower with a northern stairwell (fig. 8). To the east the church presumably adjoined a narrower †chancel(?). Similar Late Medieval churches with traditional ground plans exist on Funen in Vantinge, Seden, and Allerup. The building was built with red medieval bricks in monk bond and Flemish bond. Raw fieldstones were used in the tower's facades

and inner walls. Of the church's two original doors, located to the west in the nave's long walls, the south door was rebuilt, possibly in c. 1850. The north door has been bricked up (fig. 9). Its exterior is rabbeted and pointed-arched, while in the interior it was segmentally arched. None of the nave's original windows are preserved, but the tower's newer western window is surrounded by the remains of an older, segmentally arched window in a pointed-arched tympanum (cf. fig. 11). The remains of the †chancel arch wall, which was demolished in c. 1570 when the nave was extended to a nave-chancel building, are still visible from the attic (fig. 10).

The nave's two octuple rib vaults rest on thick, double-rabbeted piers (cf. fig. 23). The size of the piers was presumably an attempt to direct the pressure of the vaults away from the walls. Pointed-arched wall and reinforcing ribs bear the vault ribs and the flat severies. The pointed-arched, rabbeted tower arcade has a rabbeted groove (cf. fig. 13) on its underside. The tower interior is covered by a narrow cross-vault which rests on thick double-rabbeted piers and pointed-arched wall ribs (cf. fig. 13).

The tower's upper floors are accessed through a contemporary stairwell on the north side (cf. fig. 12). After 1¼ turns the stairway becomes a straight run running within the thickness of the north wall of the tower (fig. 14). In the east wall on the intermediate floor are two tall, pointed-arched, rabbeted arcades (figs. 16–17). On the belfry floor are two segmentally arched belfry lights in each cardinal direction, each pair, except the eastern, placed at the top of a tall, slender exterior recess (cf. figs. 11–12). The tower's corbie-stepped gables are almost identical, and both most likely still have their original appearance despite several rebuildings.

At its construction the church was a complete, small, brick-built church which differed from other Gothic churches in southern Funen by

presumably being built with its vaults and tower from the beginning. A similarly complete Late Gothic church is in Frydenlund in western Zealand (*DK Holbæk* 849). The church's tower has several parallels on Funen. At least the upper part has been ascribed to the so-called Nørre Åby master, whose group consists of Nørre Åby, Fjellsted, Sandager (Odense County), and Asperup (*DK Odense* 6541).

At its core the porch is a Late Medieval addition (cf. fig. 6), but only c. 3 m of the eastern long wall in medieval brick has been fully preserved. Two brick-built wall benches in the interior are also original.

After Erik Rud's acquisition of the church in 1560 it was expanded to the east with a nave-chancel (cf. fig. 20). The timber used in the roofing of the nave was felled in the winter of 1564-65, and the addition of new furnishings in 1575-76 (cf. below) likely indicates that the rebuilding was in c. 1570. The extension matches the length of the nave's second bay. The walls were presumably built with bricks, but the facades were rebuilt at the second eastern extension in 1623 (cf. below). The extension was vaulted over, which was mentioned in 1589. A contemporary brick-built (†)crypt (no. 1) was constructed under the extension.

An extension of the nave-chancel was by all indications built in 1623 by Corfitz Rud and Birgitte Rosensparre. The date, their names, and coats of arms can be seen on a construction plaque in the east gable (fig. 19). The extension was built with red Renaissance bricks in cross-bond. Along the bottom the extension's facades are dressed with three courses of granite ashlar (cf. fig. 18). At the construction of the extension the entire building had six new, large windows installed, one for each bay of the long walls. In the facade the windows have double-rabbeted, chamfered jambs and were topped by basket-handle arches. Two octuple rib vaults were built over the two extensions (cf. fig. 23). The gable has been entirely reset (cf. below) but retains the appearance of a typical tiered Renaissance gable with a shaped parapet (cf. fig. 18) and was presumably rebuilt modelled after the original. A

(†)crypt (no. 2) below the first bay of the nave was constructed contemporary with the extension in 1623; it was bricked up in 1917. Its entrance, whose opening lay in the church's floor, was moved to the east wall in 1877.

In 1915 a small, brick-built fuel storage building was built in front of the †north door (cf. fig. 12) on the north side of the nave. A small †mortuary chapel built on the north side of the church was mentioned in the 1860s.

A refurbishing in 1669 must have been overseen by Corfitz Trolle and Birgitte Rantzau according to the initials and date written in iron on the south side of the tower. In c. 1850 the church presumably underwent several major changes. The masonry of the eastern gable wall was reset. The bevelled, segmentally arched south door got its current appearance. The windows were rebuilt as the current pointed-arched, cast-iron windows. The eastern gable in Renaissance style was set up in the same style as the original. The porch was rebuilt both in 1877-78 and in 1929. First it was given a new Renaissance-style †gable, then it was reverted to neo-Gothic corbie steps.

Furnishings. The oldest items of furnishing are the Romanesque granite font (fig. 41) ascribed to the stonecutter »Hvicmanne« or his workshop, a *censer of North German origin from the 1200s (fig. 39), which is now in the National Museum, and a chancel arch crucifix from c. 1300 (figs. 46-47). All three items predate the current church building (cf. above).

The church contains a rich selection of Renaissance furnishings from the second half of the 1500s. A household altarpiece from c. 1560-75 (figs. 28-30) imported from Mechelen may originally have been acquired for private use, but has since been transferred to the church where, at least in the 1700s, it served as the altarpiece. The pulpit (figs. 48-53), originally set up as a lecturn pulpit in front of the chancel arch, as well as the family pews (figs. 70-81) were donated by Erik Rud and Anne Hardenberg in 1575-76. Both the panels and ends from these furnishings were presumably re-used in c. 1623 for a priest's chair and a parish clerk's chair (figs. 55-67). The

Communion table (figs. 25–26) and the poor box (fig. 82) are presumably also from the end of the 1500s, and the same is assumedly true for the pews (figs. 23 and 54).

The unusually large baptismal dish (figs. 42–43) is probably a Netherlandish work from c. 1600. It was donated by Oluf Rosensparre and Lisbeth Gyldenstjerne in 1611. The altar candlesticks from the beginning of the 1600s (figs. 36–37) were donated by the former's son-in-law and daughter, Corfitz Rud and Birgitte Rosensparre, and the oldest bell (figs. 88–91) was cast in 1639 by Baltzer Melchior, Flensburg, and paid for by the widowed Birgitte Rosensparre. The church's other baptismal dish (fig. 44) is a Netherlandish work from c. 1650, and the Communion set (fig. 31) was made in 1663 by Nicolaus Arentzberg, Copenhagen, and was gifted by Corfitz Trolle and Birgitte Rantzau.

An altar book (fig. 38) was donated in 1778 by Martha Nobel and is now in Museum Odense. The oldest chandelier (fig. 86) was gifted by Counsellor Hans Nobel Nørager in 1787. The funeral shovel (fig. 87) was donated in 1821 by the parson Claus Schønning Tryde, and also from the first half of the 1800s come the hymn boards (cf. figs. 22–23) and a parish meeting board (cf. fig. 84).

The wafer box (fig. 4439) from 1854 and the church's other bell (fig. 92), cast in 1858 by M. P. Allerup, Odense, were paid for by chamberlain Hans Nobel Nørager. The altarpiece with its painting by H. Olrik (fig. 27) is from 1868. The baptismal jug (fig. 45) was made by Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense, in c. 1875. The altar rail (cf. fig. 24) is probably from 1888/89, the altar jug (fig. 34) was made in 1891 by Ole Christian Collin, Copenhagen, and donated by Caroline Bruun, and an armchair and table for the parish clerk (fig. 69) were acquired in 1896.

An armchair for the priest (fig. 68) is likely from the first half of the 1900s, and the chasuble (fig. 40) was acquired in 1964 from Selskabet for Kirkelig Kunst. The organ (cf. fig. 13) was built in 1976 by Henning Jensens Orgelbyggeri, Odense.

Colour scheme. The altar is in lacquered oak with imitation-gilded details. The carved Renaissance furnishings are in dark brown lacquer, and the pews are in lighter oak-veining. *Older colour schemes.* Several layers of colour have been detected on the pews, of which the oldest was bluish grey. In 1862 the altarpiece's frame, the altar rail, and the pews were oak-painted, while the Communion table and the pulpit were decorated with gilded trims. In 1925 the furnishings were set to be painted a dark oak colour.